

ЖАМОЛ ЖАЛОЛОВ

**Бозор иқтисодиёти:
Туркия моделининг сири**

**Тошкент
«Адолат»
1994**

65.9(5Ту)
Ж 22

Бозор иқтисодиёти барча мамлакатларда ўз хусусиятларига эга бўлиб, илмий иқтисодиётда ҳар хил моделлар шаклида маълумдир. Улар орасида ўзининг ёрқинлиги, самарадорлик даражаси билан жаҳон иқтисодиёти тарихига кирганлари Америка, Германия, Хитой, Швеция, Туркия, Япония, Жанубий Корея моделларидир.

Қўлингиздаги мазкур рисолада Туркия модели хусусида гап юритилади.

Жалолов Жамол.

Бозор иқтисодиёти: Туркия моделининг сири.— Т., Адолат, 1993.—96 б.

Жалолов Ж. Рыночная экономика: секреты Турецкой модели.

65.9(5Ту)

Ж 0604030000—037 эълонсиз, 1993.
(04)—94

© «Адолат», 1994 й.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ НИМА?

(Муқаддима ўрнида)

Мамлакатимиз тарихига ҳозирги давр мустақиллик учун жонбозлик кўрсатиш, туб ўзгаришлар, янгилаш ва покланиш даври бўлиб киради. Унинг ўзига хос яна бир хусусияти — мустақиллик учун қилинаётган барча амалий тадбирлар бозор иқтисодиётига ўтиш билан чамбарчас боғланганлигидадир. Бозор иқтисодиёти мустақилликнинг ҳақиқатда амал қилишига, мустаҳкамланишига асосий иқтисодий қурол, иқтисодий негиз ва таянч бўлиб хизмат қилиши аниқ.

Дарҳақиқат, бозор иқтисодиётининг афзалликларини жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг ўзи, социалистик хўжалик тизимининг инқирози, кундалик ҳаёт минг карра тасдиқламоқда.

Масалан, иккинчи жаҳон урушида тўлиқ вайрон бўлган, ниҳоятда катта моддий ва маънавий талофатга учраган Япония бозор иқтисодиётига ўтиши туфайли деярли бир авлод ҳаёти давомида ўзини тиклабгина қолмай, энг юқори даражада ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олди. Жанубий Корея ўтган чорак аср ичида ўз ривожланишида мислсиз юксак натижаларга эришди, етакчи Оснё йўлбарсига айланди.

Яқиндагина иқтисодиётни бошқаришда маъмурий-буйруқбозлик тизими ҳукмрон бўлган Хитой иқтисодий ривожланиш суратларини кескин оширишга эришиб, саноқли йиллар ичида озиқ-овқат муаммосини ҳал этиб, бутун жаҳонни лол қолдирди.

Бозор иқтисодиёти савдо-сотиқ, товар-пул муносабатларига асосланган иқтисодиёт бўлиб, объектив, ўзига хос иқтисодий қонунлар асосида бошқарилади. Унинг амал қилиши учун маълум шарт-шароит мавжуд бўлмоғи лозим. Уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

— ҳар бир мамлакатнинг тарихий, минтақавий, миллий, иқтисодий, сиёсий хусусиятларини ҳисобга олиш, барча ресурс ва имкониятлардан тўлиқ фойдаланишга интилиш;

— иқтисодий эркин ва мустақил товар ишлаб чиқарувчиларнинг мавжудлиги;

— мулкчилик шаклларининг хилма-хиллиги ва нисбатан тенглигига эришиш, рақобат учун тўлиқ шарт-шароит яратиш ва рақобатни қўллаш;

— ишбилармонлик, хусусий ташаббус ва шахсий иқтидорни қўллаб-қувватлаш;

— юқори унумли меҳнатни рағбатлантириш;

— ишлаб чиқаришни самарали экспортга мўлжаллаб қайта қуроллантириш ва ташкил этиш ҳамда экспорт молларини кўпайтириш, уларнинг хилларини кенгайтириш;

— ҳамма жабҳаларда эркинлик ва озодликка эришиш, демократияни ҳар томонлама юксалтириш, ҳуқуқий давлат ва ҳуқуқлар устунлигини таъминлаш;

— бозор инфраструктурасини яратиш ва мукамаллаштириш;

— ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида, айниқса, иқтисодиётда бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш.

Бозор иқтисодиёти умуман олганда қандайдир мутлақ жумбоқ ва янгилик эмас,

У инсониятга минг йиллар давомида хизмат қилиб келмоқда. Айниқса, бозор иқтисоди шарқий мамлакатлар, шу жумладан Ўзбекистонда қадимдан маълум.

Эрамиздан олдинги II асрдан эрамизнинг XVI асригача «Ипак-Йўли» номи билан машҳур Карвон йўли Хитойни Марказий Осиё (Самарқанд орқали) Европа билан боғлар ва Ўрта Ер денгизига олиб чиқар эди. Бу йўл атрофидаги барча мамлакатлар нафақат Хитой ипаги билан, балки бошқа барча товарлар: зебу-зийнат, темир ва темир буюмлари, кийим-кечак ва бошқа моллар билан ҳам ўзаро савдо-сотиқ қилганлар.

Карвон йўллари ва уларнинг савдосида карвонсаройлар алоҳида роль ўйнаган. Карвонсаройлар қошида меҳмонхона, ошхона, сартарошхона каби хизмат кўрсатиш нуқталари, манбалари билан бирга молларнинг турли мамлакатлардаги нархлари, уларнинг асосий ишлаб чиқарувчилари, истеъмолчилари ва имкониятлари, талаб ва таклифлар, уларнинг истиқболи, башорати ҳақидаги маълумотлар, ахборотлар тўпланар ва молларнинг нархи белгиланар эди.

Карвонсаройларда турли мамлакатлардан келган савдогарлар учрашишар, тажриба алмашинар, моллар бўйича музокаралар олиб боришар, шартномалар тузилар, валюталар алмашинар, молни, савдо-сотиқ билан боғлиқ бошқа ишлар амалга ошириларди. Карвонсаройлар ҳозирги банк, биржа, ярмарка, савдо ташкилотларининг бир қанча вазифаларини бажарар эди. Биз ўша даврдаёқ ҳозирги брокер, диллер, маклерларни даллоллар, судхўрлар, воситачи ва бошқалар қиёфасида кўра-

миз.

Бозор иқтисодиёти барча мамлакатларда ўз хусусиятларига эга бўлиб, илмий иқтисодиётда ҳар хил моделлар шаклида маълумдир. Улар орасида ўзининг ёрқинлиги, самарадорлик даражаси билан жаҳон иқтисодиёти тарихига кирганлари Америка, Германия, Хитой, Швеция, Туркия, Япония, Жанубий Корея моделларидир.

Масалан, америкача моделнинг ўзига хос хусусияти унинг тадбиркорликни аҳоли орасида кенг ёйишга оммавийлигига эришишга интилишидadir. У жамият аъзоларидан ҳар бирининг ишбилармонлик фаолиятини қўллаб-қўлтиқлаш, иқтисодий фаоллигини, хусусий манфаатдорлигини ошириш, бойиши учун кенг ва тўлиқ шарт-шароит яратишга қаратилгандир. Мамлакат иқтисодий ривожланишидаги айрим зиддиятлар, пасайиш ва инфляция сингари нохушликлар кўплаб суғурта, хайрия жамғармалари, қолаверса давлат ёрдами туфайли ҳал этиб борилади. Бунда давлат қаттиққўл, меҳрибон ва одил отадек барча қонунларни (улар ҳамма соҳаларни қамраб олган) тўла ва тўғри бажарилишини амалга ошириб, кузатиб боради.

Японча модель иккинчи жаҳон урушида вайронага айланган мамлакатда, ўз аҳолиси ҳисобига, ҳокимиятни ҳар томонлама ва сўзсиз қўллаб-қувватлаши, япон ватанпарварлик туйғуси асосида яратилди. Бу модель энг аввало, ишлаб чиқаршни четга маҳсулот ишлаб чиқаришга мослаштириб, валюта ишлаш, шунинг эвазига хорижий мамлакатлардан энг янги техника ва технология, лицензия ва «ноу-хау» сотиб олиб, ўз технологиясини

янгилаш, юқори меҳнат унумдорлигига эришиш, тадбиркорликни қўллаш, аҳоли табақаланишини тезлаштириш ҳисобига вужудга келтирилди. Бироқ мурод ҳосил этилгач, аҳолининг эҳтиёжманд қисмига давлат ва фирмалар ёрдами кучайтирилди, умумий фаровонликка эришилди.

Шведча модель америкача ва японча моделлардан фарқли ўлароқ иқтисодиётни кўпроқ ижтимоий йўналишда ташкил қилинганлиги, иш ҳақи орасидаги фарқнинг юқори эмаслиги билан ажралиб туради. Бу модел миллий даромадни аҳолининг эҳтиёжманд қисми фойдасига кўпроқ тақсимлаш ва оқибатда аҳоли орасидаги табақаланиш, тенгсизликни камайтиришга қаратилган. Шунинг учун ҳам Швеция аҳолиси фаровонлик жиҳатидан жаҳонда етакчи ўрнини эгаллайди.

Бу моделнинг шаклланишида Швециянинг тарихан иқтисодий юксак ривожланганлик даражаси ва меҳнаткашлар касба ташкилотларининг жамиятда, айниқса ишлаб чиқаришда тутган катта таъсирчанлиги алоҳида роль ўйнади.

У ёки бу моделларнинг қайси бири республикамиз учун кўпроқ қўл келиши, маъқул бўлиши ҳақида ҳамон қизғин тортишувлар учраб туради. Ваҳоланки, бу борада энг тўғри ва мақбул йўл — республикамизнинг ўз ривожланиш йўли — ўз моделини яратиш йўлидир.

Бу ҳақда Президентимиз И. А. Қаримов Ўзбекистон Олий Кенгаши XIII сессиясида сўзлаган нутқида: «Ўзбекистон танлаб олган йўл — республика ва унинг халқининг манфаатларига ниҳоятда мос келадиган, ижти-

мой жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган иқтисоддир», дейди.

Дарҳақиқат, биз ўзимизнинг иқтисодий ривожланиш моделимизни яратишимиз ва унда эски аравани қайта ихтиро этмай, ундан фойдаланишимиз, энг фойдали, биз учун маъқул бўлган жиҳатларини қабул қилишимиз, илғорлар тажрибасига таянишимиз лозим. Шунинг учун у ёки бу даражада ривожланган ва умуман эътиборга лойиқ бозор иқтисодиётининг барча моделларини ўрганиш, чуқур таҳлил этиш ва тўғри, объектив хулосалар чиқариш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Бу борада республикада кенг ва изчил ишлар амалга оширилмоқда. Республикамининг таниқли иқтисодчилари, олимлари чет элларда бўлиб, уларнинг бозор иқтисодиёти тажрибаси билан яқиндан танишмоқдалар. Яқинда республикамизнинг бир гуруҳ еттакчи иқтисодчи олимлари икки ой мобайнида Туркияда бўлиб, у ерда кўплаб холдинглар, фирмалар, биржалар, фермер хўжаликларинда бўлиб, Туркия модели асосларини ўргандилар ва бозор иқтисодиёти хусусиятларини таҳлил қилдилар. Улар қаторида камина ҳам бор эди. Ушбу рисола ана шу илмий сафар маҳсулидир.

Мен ушбу рисоланинг чоп этилишида ҳомийлик қилган «Алҳилол» кичик корхонасига миннатдорчилик билдираман.

Муаллиф.

ТУРКИЯ МОДЕЛИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Туркия Республикаси географик жиҳатдан ниҳоятда қулай ерда — Осиё ва Европа қитъалари туташган Африка, Америка ва Австралия қитъаларига чиқиш чорраҳасида жойлашган. У кўпгина мамлакатларни бирлаштирувчи, темир ва тош йўллар, сув ва ҳаво йўллари билан боғловчи марказий минтақалардан бирини эгаллаган.

Туркия Шимолда Қора денгиз, Ғарбда Эгей, Жанубда эса Урта Ер денгизлари билан ўралган. Бундай табий-географик жойлашув қадимда уни чет эл истилочилари ҳужумидан бир мунча асраб келган ва иқтисодиёти, савдо-сотиғининг ривожланишида муҳим роль ўйнаган ва ҳамон бир қанча дивидент келтириб, иқтисодиётида ўзига хос модель яратишда асосий омиллардан бири бўлмоқда.

Унинг ер ости қазилма бойликлари, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси хилма хил, кўп ва ранг-барангдир. Масалан, у ерда 6700 га яқин хили мавжуд. Туркия ўзининг кўпгина ер ости қазилма бойликлари билан ҳам машҳурдир. Жаҳондаги сурма, симоб заҳирала-

рининг 25 фоизи, хромнинг 8 фоизи, вольфрам рудасининг 7 фоизи, уран рудасининг 5,4, миснинг 4,4 фоизи Туркияга тўғри келади. Агар Туркия аҳолиси жаҳон аҳолисининг 1 фоизини ва майдонининг 0,6 фоизини (780.6 минг км²) ташкил этиши эътиборга олинса, юқорида келтирилган кўрсаткичлар унинг заҳираларга бой эканлигидан дарак беради. Туркия аҳолисининг сони ва ўсиш даражаси жиҳатидан ҳам дунёда олдинги ўрнлардан бирини эгаллайди. Унинг 60 миллионга яқин аҳолиси бўлиб, йиллик ўртача ўсиш даражаси 3,1 фоизни ташкил этади. Туркиянинг уч томони денгиз билан ўралганлиги, денгиз қирғоқларининг қумлоқлиги, мусаффо ҳавоси, шифобахш чиройли табиати дунёнинг барча мамлакатларидан миллионлаб саёҳатчиларни ўзига чорлайди. Бундай қулай табиий шароит иқтисодиётнинг ривожланиши учун яхши замин, потенциал имконият ҳисобланади. Бу имкониятлардан фойдаланиш у ердаги кишилар қўлидадир. Бу борада Турк халқи ўзининг меҳнатсеварлиги, ишбилармонлиги, яхши хулқ-атвори билан дунёга маълум. Турк олимларининг, маориф ва маданият ходимларининг ҳам жаҳон фан-техника ва маданияти ривожланишидаги ҳиссаси ҳурматга лойиқ. Шу кунларда, айниқса, Туркиянинг атоқли давлат арбоби Сулеймон Демирэл бошлиқ ҳокимияти олиб бораётган ташқи ва ички сиёсати дунёга машҳур. Унинг барча Туркий давлатлар уюшмасини тузиш, жаҳонда тинчлик ўрнатиш, собиқ СССРдан ажралиб чиққан мустақил давлатларга кўрсатаётган хайрихоҳлиги ва ёрдами жаҳон халқларининг олқишига сазовор бўлмоқда. Туркиянинг ички сиёсати ҳам

Бозор иқтисодиётини ривожлантириш ва жадаллаштиришга қаратилган.

Лекин Туркиянинг ўз муаммолари ҳам бор. Мамлакатнинг тоғлик ерда жойлашганлиги қишлоқ хўжалигининг ривожланишида бирмунча қийинчилик туғдирарди. Фойдали қазилмаларининг етарли даражада тадқиқ этилмаганлиги эса кўпгина саноат тармоқларининг тезроқ ривожланишига ҳалақит бермоқда. Бизнинг фикримизча, Туркия иқтисодиётининг ривожланишига катта тўсиқ бўлиб қолган яна бир омил борки, уни туркшунос олимлар нима учундир етарли даражада чуқур ўрганмаганлар. У ҳам бўлса усмонийлар давлати ҳукмронлигининг иқтисодий оқибатидир, чунки кишилиқ тарихи кўплаб ўзга мамлакат устидан узоқ йиллар давомида усмонийлардек ҳукм ўтказган давлатни билмайди.

Қадимда турк қабилалари ўзларининг табиий бойликлари, гўзал денгиз соҳиллари, мол-мулклари ва ерларини қўшни босқинчи қабилалар ҳужумидан мудофаа қилиш учун доимий кураш олиб борганлар.

Бу уларни доимо курашга шай бўлиб туришга ўз фарзандларини аввало Ватанга содиқ, курашувчан сипоҳий қилиб тарбиялашга мажбур этган. Оқибатда улар курашувчан, яхши сипоҳий, эркин, мустақил яшашга ўрганишган. Яхши сипоҳга эга давлат тек турмаган. Мазкур давлат ҳам шундай эди. У қўшнилари ерини аста-секин босиб олиб ўз чегарасини кенгайтиришга ҳаракат қилган.

Босиб олинган халқларнинг озодлик учун ғалаёнлари, тахт учун ички курашлар, ўсиб келаётган янги қўшни давлатларнинг, биринчи навбатда Россия билан ҳудудий талашлар

тинимсиз истилоли урушлари усмонийлар империясини ич-ичидан зил кетказди ва емириб борди.

Шундай қилиб, қилич ва найза кучига таянган усмонийлар Империяси қарийб 600 йилдан сўнг парчаланиб, йигирма иккита мустақил давлат ажралиб чиқди. Усмонийлар империясининг бунёд этилиши, ривожланиши ва инқирозга учраш тарихи кишилик жамиятида ниҳоятда улкан тажриба, чуқур ва кўплаб изланишларга молик алоҳида муаммодир. Бизнинг фикримизча, бу империя турклар тарихида, миллатнинг шаклланишида, ривожланишида ва истиқболида мислсиз из қолдирган. У туркларни энг аввало эрксевар, мустақилликка интилувчан, курашчан, ўзлигини билувчи, ватан ғурури билан яшовчи халққа айлантирди. Шу билан бирга империя Туркия давлатини кўп жиҳатдан сипоҳийлар, тижорат ва бошқарувчилар давлатига ҳам айлантирди. Натижада аҳолининг бир қисми фойдали меҳнатдан, ишлаб чиқаришдан ва айниқса моддий неъматлар ишлаб чиқаришдан мутлоқ узоқлашиб, хизматчилар, ер эгалари, ҳарбийлар, савдогарлар, фабрикантлар, судхўрлар каби табақаларга бўлиниб кетди. Ҳар бир табақанинг жамиятдаги ўрни, бажарадиган иши ва вазифаси қатъий чегараланди. Масалан, агар сиз ҳар қандай кичик, ўз тирикчилигини зўр-базўр ўтказаетган дўкондорнинг дўконига кирсангиз у чой қуйиб бермай, албатта чойхоначини чақиради-да, чой келтиришни буюради. Чунки бу иш чойхоначилар табақасининг иши. Дўкондор шундай иш қилишдан ор қилади. Ёки давлат хизматчиси қанчалик шошмасин, машина эшигини

Ўзи очмайди. Бу иш ҳайдовчининг вазифаси ҳисобланади.

Бироқ унинг айрим салбий таъсири асри-мизнинг 60-йилларига қадар айниқса яққол кўзга ташланиб турган. Шу йилларда Туркия айниқса қолоқ ва тушкин мамлакат сифатида характерланади.

60-йиллардан 80-йиллар бошигача муддат ичида бозор иқтисодиётига ўтиш учун замин ҳозирлаш даври бўлди. Бу давр Туркия иқтисодиётида қисман бўлсада жонланиш характерланса-да, у ҳамон иқтисодий кризис панжасидан қутила олмаган эди. 70-йилларнинг охирига келиб эса иқтисодиёт тушкунлиги янада чуқурлашди. 1980 йилда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш 1,1 фоизга, аҳоли жон бошига эса 3,1 фоизга камайди. Шу жумладан саноат ишлаб чиқариши 5,9 фоизга, хизматлар 0,2 фоизга камайиб кетди. Фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш 1,7 фоизгина кўпайди. Кризисдан холос бўлишда 1980 йилнинг январь ойида иқтисодиётни барқарорлаштириш бўйича ишлаб чиқилган ва қабул қилинган тadbирлар алоҳида аҳамият касб этди. Уларда бозор иқтисодиётига ўтиш чоралари кўрсатилган эди. Мазкур тadbирлар тўплами айниқса 1983—1984 йилларда қабул қилинган бир қанча қўшимчалар билан мукамаллаштирилди. Лекин кризис ечилмади. Натижада уни ҳарбийлар ҳал этмоқчи бўлди. Кризиснинг сиёсий томони ечими 1980 йил сентябрь ойида амалга оширилган ҳарбий тўнтаришда ўз ифодасини топди. Ҳарбийлар мамлакатга бир мунча интизом киритди. Иқтисодиётда жонланиш бошланди. 1983 йилнинг ноябрь

ойида ўтказилган парламент сайловлари натижасида ҳарбий диктатуранинг тугатилиши, давлат тепасига демократик кучларнинг келиши иқтисодиётнинг юксалишига, айниқса, ижобий туртки бўлди. Бу мамлакатнинг бозор иқтисодиётига ўтишни тезлаштирди ва ўз йўлини топишига олиб келдики, бу йўл иқтисодиётда Туркия модели номни билан машҳурдир. Бу модель жаҳоннинг илғор мамлакатлари эришган ютуқлари асосида ўз миллатининг урф-одатлари, табиий, тарихий ва иқтисодий хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда, бозор иқтисодиёти принципларини тўлиқ қўллашдир. Бу модель ривожланган мамлакатлар бозор иқтисодиёти моделини Туркия учун фойдали қўлланилиши мумкин бўлган томонларини кўр-кўрона кўчирмай, тақлид қилмай, Туркия шароитига моҳирона мослаштиришдир. У бозор иқтисодиётининг айрим жиҳатларини у ёки бу даражада ривожлантирган ва ўзида акс эттирган фақат Туркия учун хос моделдир.

Дарҳақиқат, Туркиядек қоқоқ, ривожланмаган, феодализм асоратлари кучли бўлган бир мамлакатда бозор иқтисодиёти асосларини тўлиқ, ҳар томонлама кенг кўламда ва интенсив қисқа муддатда қўллаш ҳақимиятдан катта жасорат, мардлик ва фидойиликни талаб этарди.

Бу модель Фарбнинг ривожланган мамлакатлари илғор тажрибасини ўзида ўзлаштириб акс эттириш ва сингдириш билан бирга, жаҳон иқтисодиётидаги илғор ғоя ва амалиётни ҳам ўз ичига олган. Бу борада Туркияда 60-йиллардан бошлаб режалаштириш йўлга қўйилганлиги ва бозор иқтисодиётига ўтишда

унинг ижобий роль ўйнаганлигини таъкидламоқ лозим. Масалан, режалаштириш мамлакатга ички ресурслар танқислиги шароитида давлат секторини бир меъёрда маблағ билан таъминлаш, лозим бўлиб қолганда кескин тебраншлар ва халқнинг турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатишининг олди олиниб, у ёки бу тармоқ ривожланишига маблағни оқилона йўналтириш имконини берди.

Режалар кўпгина қийинчиликларни олдиндан кўра билишга, ички резервларни эп-лаб топишга, шаронт учун мос раҳбар кадрларни ва оммани олдиндан тайёрлашга, мамлакат келажагини жамоатчиликка англатишга шаронт яратди.

1963 йилда Туркия халқ хўжалигини ривожлантиришининг биринчи беш йиллик режаси қабул қилинди. Бу режани тузишда собиқ социалистик режалаштириш принципларидан, услуб ва услубиятидан кенг фойдаланилди. Кейинчалик бу тизим мукамаллаштириб борилди ва биздаги режалаштиришдан тубдан фарқли ўлароқ ўзига хос бир комплекс тизим тусини олди. 1990 йилда VI беш йиллик режа қабул қилинди. Бу режа ўз моҳияти ва тузиш тартибига кўра индикатив режаларнинг Туркча модели деб аталиши мумкин. Унда умуман индикатив режага хос тавсиявийлик хусусияти сақланган ҳолда Франция ёки Японияда қўлланилаётган режалаштиришга нисбатан давлатнинг кўпроқ иштироки билан характерланади.

Корхоналарга режалар ўз моҳияти билан кўринмас директивадек, яъни давлат вазирлиги бошқармалари орқали эмас, балки иқтисодий йўллар билан таъсир этади. Маса-

лан, давлат корхоналарга буюртма беришда халқ хўжалигини ривожлантириш истиқболини ҳисобга олган ҳолда ўзи назарда тутган йўл-йўриқни беради. Бундан ташқари давлат ўзининг баҳо, кредитга тўланадиган ҳақ, фойда, ҳар хил солиқлар, бож ва иш ҳақи даражалари билан ўз сиёсатини тўлиқ ўтказолади. Шундай қилиб, корхоналар мазкур тавсиялар асосида ўзи ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари турини, баҳосини, сотиш тартибини, харидорни ва ниҳоят миқдорини аниқлайди. Индикатив режалар қолоқ ўлкалар (вилоят, туман)ни юқори даражасига етказишга айниқса муҳим аҳамият касб этади. Бу режалар хусусий бўлишдан кўра, кўпроқ давлат шароитида юксак ривож топади ва эркин ҳаракатда бўлади. Шунинг учун бу уни қўллаш мамлакатнинг ривожланиши ва умум истиқболини белгилашда кучли қурол бўлиб хизмат қилади. Масалан, VI беш йиллик режаларида 1995 йилга келиб Туркия Европа ҳамдўстлик мамлакатларининг тўлақонли аъзоси бўла олиши назарда тутилади.

Турк модели — контрастлар моделидир: бир тарафда буюк йирик компаниялар ва фирмалар, холдингларни, иккинчи тарафдан эса, оилавий ёки яқка тартибда тузилган ишлаб чиқаришни, денгизда замонавий танкерлар билан баробар қайиқларда балиқ оловчиларни, деҳқончиликда автомат тракторларда ерга ишлов бераётган фермер билан кетмончини, шаҳарларда Хилтон ва Шератон каби беш юлдузлик меҳмонхоналар билан ҳеч кимдан рухсатсиз қурилган, на газ, на сув, на электр чироқлари билан таъминланган «дунлилар»ни, беш қаватли ойнаванд суппер-

маркетлар билан хужралардан бошини чиқариб савдо қилаётган дўкондорларнинг, бир ёқали оқ костюм ва галстукда номоз ўқиётган, раҳбар билан казинадан шира кайф чиқаётган ходимни, университет йўлагига чодирадан фақат бармоқлари-ю юзи кўриниб турган қиз билан калта кийим кийган қизни учратиш мумкин.

Туркия модели контрастларидан, характерли хусусиятларидан бири унинг халқ хўжалиги таркибий тузилишидаги бирмунча камчиликлар, фан ва техника, технология потенциалли ва айниқса ўз ички имкониятларининг чегараланганлиги билан ҳозирги иқтисодийнинг жадал суръатлар билан ривожланаётганлигидадир. Бу билан у ижтимоий меҳнат унумдорлиги ривожланган мамлакатлардан анчагина орқада.

Мамлакат халқ хўжалиги асосида яратилган ялпи ички маҳсулотнинг деярли 20 фоизи қишлоқ хўжалигига, 30 фоизига яқини саноатга ва 50 фоизи хизматлар ҳиссасига тўғри келади. Табиий, бу кўрсаткич Туркия иқтисодиёти таркибий тузилишининг ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти таркибий тузилишидан анча фарқли эканлигидан далолат беради. Масалан, АҚШ да ички ялпи маҳсулот ишлаб чиқаришда хизматларнинг ҳиссаси 80 фоизни, Германияда 70 фоизни, Япония ва Англияда 60 фоиздан кўпроғини ташкил этмоқда.

Халқ хўжалигида банд бўлган ҳар бир киши ҳисобига 1990 йилда АҚШда 45 минг доллар, Японияда 31,5 минг, Германияда 39 минг, собиқ СССРда 13 минг, Туркияда 12,5 минг ва Ўзбекистонда 9,4 минг доллар-

лик соф шартли маҳсулот ишлаб чиқарилган.

Бу кўрсаткичларга қарама-қарши ўлароқ, Туркия моделининг яна бир хусусияти шундаки, унинг иқтисодиёти кейинги йилларда жадал суръатлар билан ривожланмоқда. Масалан, 1981—1983 йилларда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўртача ўсиш суръати 3—4 фоизни, 1984—1985 йилларда 5 фоизни, 1986—1988 йилларда 7 фоизни, 1989—1991 йилларда 9 фоизни ташкил этган. Бу кўрсаткич кўпгина ривожланган мамлакатлар кўрсаткичларидан юқори. Масалан, АҚШда у кейинги 10 йил давомида 2,5—3,5 фоизни, Англияда 1,5—2 фоизни, Францияда 3—4 фоизни ташкил этган. Шу каби ривожланиши биз Туркия халқ хўжалигининг асосий тармоғи бўлган саноатда ҳам кўрамиз. Умуман кейинги 10 йил ичида мазкур тармоқнинг маҳсулот ишлаб чиқариши йилга ўртача 9 фоиздан ўсиб борган. Ваҳоланки, АҚШ саноатининг ўртача ўсиши 3 фоизни ташкил этган. Бизнинг МДХ мамлакатларида эса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин қисқарганлигини кузатиш мумкин.

Бу даврда қишлоқ хўжалигининг ривожланиш даражаси бирмунча паст бўлсада, бироқ бошқа мамлакатларга нисбатан юқорироқдир.

Халқ хўжалигини техника ва технология жиҳатидан янгилаш, жиҳозлаш даври тугатилиб, меҳнат унумдорлигининг бирмунча ўсишига эришилди. Мамлакат иқтисодиёти сий барқарорлиги ошиб борган сари чет эллардан инвестициялар оқиб кела бошлади. Бу иқтисодиётга яна бир инъекция бўлди. Экспорт миқдори ўсди. Чет элдан келаётган

валюта тушумлари анча кўпайди. Ниҳоят Туркия тарихида биринчи марта давлат қарзи ва инфляциянинг ўсиши барқарорлаштирилди.

Шундай қилиб 80-йиллар Туркия иқтисодиётида кескин бурилиш йиллари бўлди. Биз юқорида тилга олган структуравий, техник-технологик, меҳнат унумдорлиги борасидаги кескин қолоқликлар аста-секин юксалиш томон юз тутмоқда. Натижада аҳоли фаровонлиги ошиб, танқислик йўқолиб бормоқда. Умуман кейинги 60 йилда, унда аҳолининг 4 марта, аҳоли жон бошига миллий даромад ишлаб чиқариш эса 5 марта ўсганлигини кўрамиз.

Туркия модели мулкчилик шакллари ривожланиш даражаси билан ҳам бошқа моделлардан фарқ қилади. Унинг хўжалиги кўп укладли бўлиб, унда давлат, хусусий жамоа мулки мавжуд. Масалан, давлат мулки асосан зарар кўрувчи ва кам рентабелли илмий-текшириш муассасаларида, тажриба участкаларида, темир йўл сингари соҳаларда анчагина улушга эга. Умуман саноат тармоғининг 26,4 фоизи, қурилишнинг 50 фоизи давлат қорамоғида. Мудофаа, полиция, адлия каби соҳалар тўлиқ давлат қўлида сақланган.

Хусусий сектор қишлоқ хўжалиги, хизматлар ва айниқса, савдо, умумий овқатланиш соҳаларининг аксарият қисмини эгаллаган. Шуниси диққатга сазоворки, мулкчиликнинг таркибий жиҳатдан ўзгариши кўп йиллар давомида фақат хусусий секторларда юз бермоқда.

Бунинг асосий сабаби — жамоат мулкига кишиларнинг бефарқ қараши, улардан фой-

даланишда эгасизликнинг мавжудлигида. Бу борада талон-тарож, хўжасизлик сингари салбий ҳолатлар давлат ва жамоа секторлари қўлида сақланиб қолган корхоналарнинг барча кўрсаткичларининг хусусий секторга нисбатан анча нохуш эканлигини кўрсатади.

Туркиянинг иккита бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи, лекин ҳар хил секторга тааллуқли бир неча корхоналарнинг асосий кўрсаткичлари текширилганда, хусусий сектор корхонасида фойда даражаси, меҳнат унумдорлиги, жамғармалар самарадорлиги, маҳсулот сифати 2—5,5 баравар юқори бўлганлиги ва маҳсулотнинг таннархи, сотиш харажатлар 2,1—2,2 баровар паст бўлганлиги кузатилган.

Шуниси характерлики, хусусий секторнинг ялпи ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқаришдаги ва умумий инвестициялардаги улуши ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда.

Тадиқиқотлар шуни кўрсатадики, умуман олганда, саноатга қилинаётган инвестициялар улуши бирмунча қисқараётганлигини кузатиш мумкин. Бунинг асосий сабаби инвестицияларнинг аксарият қисми хизматлар ва инфраструктура тармоқларига йўналтирилаётганлигидадир. Хизматларнинг ички ялпи маҳсулотдаги улушининг ошиб бориши ҳозирги замон иқтисодиёти ривожланишнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, бу ҳол айниқса ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида яққол кўзга ташланади. Хизматларнинг нисбатан тез ривожланиши умумиқтисодиёт ривожига шароит яратади. Масалан, Туркияда алоқа хизматининг яхши йўлга қўйилганлиги чет эллик харидор ва маҳсулот етказиб берувчи-

ларнинг ишончини орттиради, дам олиш, савдо, коммунал, маиший хизматларнинг юқори савияда ташкил этилганлиги эса кўплаб туристларни жалб этади. Лекин хизматларнинг ривожланиши, қолаверса, умумиқтисод ривожланишига ҳам тўғридан-тўғри боғлиқдир. Табиийки, соддалаштириб фикр юритилса бойларгина ўзига хизматчи ёллай оладилар, ресторанларда овқатланадилар, театрга борадилар ва бошқа ишларда имконият топа оладилар. Шундай экан, хизматларнинг ривожланганлик даражаси умумиқтисод ва фаровонлик даражасини ҳам кўрсатади.

Туркия модели юксак қадриятларни эъзозлаб асраш, амал қилиш ва бойитишга асосланади. Меҳнат—роҳат эканлиги турк болаларига она сути билан сингдирилади. Уларда бирон-бир меҳнат айб ҳисобланмайди. Аксинча, ўғирлик, меҳнатсиз турмуш, бировнинг мулкига кўз олайтириш гуноҳ ҳисобланади. Ҳожатхона ёки кинохона эшиги олдида чипта сотаётган галстукли 50 ёшлардаги жаноб ҳам, кўча супираётган 15 ёшлардаги бола ҳам меҳнат қилиш зарурлигини аниқ ҳис этади. Улар ўз меҳнатларини жамият учун зарур деб ҳисоблайдилар. Катталарга ҳурмат, иззат юксак қадрланади. Шунинг учун турк болалари боғчаларда, оила ва мактабда энг аввало ширинсуханлик, одобнома дарсини оладилар. Ёшларни ҳар қандай катта ёшдаги кишининг қўлини ўпиб кўз ва пешонасига суртиши ҳурмат белгиси ҳисобланади. Кишилардаги ватанпарварлик, содиқлик, халқини севиш кайфияти, руҳи ҳеч қандай ўлчовга тушмайдиган бебаҳо тарихий анъаналардандир. Бу ҳол бозор иқтисодиётининг ишбилармонлик,

хусусий ташаббус ва айниқса демократик асослари, инсон ҳуқуқлари билан уйғунлашиб кетганлиги турк моделига жозиба беради.

Шунинг учун ҳам бу модель жаҳон иқтисодиётчиларининг ҳозирги кунда фикрини ўзига жалб этган, унинг сирини ўрганишга, ўз мамлакатада қўллаш йўлларини излашга ундамоқда. Бу борадаги изланишларимиз шуни кўрсатадики, Туркия модели бошқа моделларга нисбатан бизга яқинроқ кўринади. Чунки унинг инсонпарварлик томонлари, давлатнинг оқилона ички сиёсати ва ислом дини амалиётининг мамлакат иқтисодиёти ва сиёсатига ижобий таъсири ҳам бизникига монанд. Давлат диннинг ривожланишини доимо қўллаб-қувватлаб келди, уни мамлакат мудофаси, халқ фаровонлигида катта куч деб билди. Ислом дини эса доимо давлатга қувват берган, қўллаган, давлат раҳбарларини эса худди таолонинг ердаги вакили деб билган.

Бундан биз Туркия модели Ислом дини билан чамбарчас узвий боғланган, унинг хизматиغا таянадиган ва ўзининг асосий ғоявий қуроллари билан бири қилиб олган хулосага келамиз.

Туркия модели яна ҳуқуқлар устунлигига асосланади. Бу маънода инсон ҳуқуқлари ҳақидаги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан қабул қилинган декларация қатъийлик ва икир-чикирларигача ва баъзан ошиғи билан Туркияда амалга оширилмоқда. Мамлакатнинг ҳар бир аъзоси бу билан фахрланади. Газета ва журналлар — демократия ва ҳуқуқчилик рамзи. Уларнинг саҳифаларидан сиз давлат арбоби хизматчиси ёки олим фик-

ридан тортиб оддий корхона телефони рақамига топишнинг мумкин.

Ана шулар Туркиянинг энг асосий ва буюк ютуғи бўлса керак, чунки ҳуқуқий давлат бўлиш — энг жиддий ва оғир масаладир.

Сайловлар тизими Туркия демократиясининг бошқа бир тимсоли ҳисобланади. Ундан ҳар ким ўзича фойдаланишга уринади. Сайлаш ва сайланиш ҳар ишда ва ҳаммага шунчалик сингиб кетганки, ҳеч ким ундан ўзини четда тутмайди.

Туркия модели хусусий ташаббусга ҳам таянади, унинг ривожланишига имкон яратди. Хусусий ташаббус давлат томонидан доимо қўлланиб нажот топган. Айниқса, улар кичик корхоналар шаклида ўз ифодасини топди. Шунинг учун ҳам кичик корхоналар миқдор жиҳатдан барча корхоналарнинг 97 фоизини ташкил этади. Бундай корхоналар давлат кредитларидан фойдаланиб ташкил этилиб, маълум муддатга солиқлардан озод этилади ёки нисбатан оз миқдорда солиқ тўлайдилар. Давлатдан қулай шароитда кредитлар ҳам олади. Кичик корхоналар қанчалик осонлик билан пайдо бўлган бўлса, аксарият қисми шунчалик осон инқирозга учраб, йўқ бўлиб кетади. Бироқ улар орасида сақланиб қолганлари тез ривож топиб бойиб кетса, синганларида мустақил корхона эгаси, бизнесмен бўлиш орзуси пайдо бўлади. Кейин улар яна тижоратчи, қурувчи, бошқарувчи, умуман ишбилармон бизнесменлар доирасига қайтиш учун курашувчиларга, жамиятнинг актив кишиларига айланадилар. Кичик корхоналарнинг аҳамияти яна шундаки, муҳим ва узоқ муддатли эҳтиёж талаб этиладиган кичик

туркумдаги маҳсулот ишлаб чиқарган шароитдагина ихтисослашган ишлаб чиқариш фойдали бўлади. Маҳсулот ишлаб чиқарувчи киши тор доирада махсус билимга эга бўлиши зарур, чунки у ўз фаолияти албатта фойда бериши зарурлигига аниқ ишонishi керак. Кичик корхоналарсиз бозордаги баъзи товарларга бўлган эҳтиёж тўлиқ қондирилмас эди.

Кичик корхоналар фаолияти иқтисодиёт учун ҳар қандай шароитга мослашувчанлиги ва ўзгарувчанлигини таъминлайдиган муҳим омиллардан биридир.

Рақобат курашидаги кичик корхоналарнинг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозим. Уларнинг яна бир афзаллиги жуда тез янгиланишидир. Агар мана шу корхоналар тарафидан йирик корхоналарга доимий тазйиқ бўлмаганда эди, улар ўзаро фойдали битимлар тузиб ҳар томонлама баҳоларини оширишларига, эски технологияни сақлаб қолишларига ҳеч ким ҳалақит бера олмаган бўларди. Йирик корхоналарга хос бўлган бундай турғун тенденциялар фақат мазкур кичик корхоналарнинг самарали фаолиятига қаршилик қилади. Бундан ташқари маҳсулот таннархининг жуда пастлиги ҳам кичик корхоналар учун характерлидир. Чунки уларда бошқариш ва илмий-тадқиқот, тажриба ва конструкторлик ишларига кетадиган харажатлар жуда кам. Давлат ўз навбатида юқорида қайд этилганидек, миллий ишбилармонликнинг гуллаб-яшнашининг шarti бўлган кичик корхона фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилади.

Бизнинг республикамизда ҳам кичик корхоналар фаолиятини кенг йўлга қўйиш учун

Туркия тажрибасидан фойдаланиб, биринчи навбатда давлат мулки барча тармоқларни босқичма-босқич хусусийлаштиришни амалга оширилса, иккинчидан, қишлоқ хўжалигида ерга давлат мулкчилигини тугатиб, уни деҳқонларга фойдаланиш учун хусусий мулк қилиб берилса мақсадга мувофиқ бўларди. Бошқа соҳаларда ҳам хусусийлаштириш амалга оширилганда унинг барча шаклини сотиш, қисман ёки бутунлай тарқатиш (сотиб олиш ёки бўлиб бериш, халқ корхоналари ва усуллари), аукционларда очик сотиш, ёпиқ сотиш ёки жамоа томонидан сотиб олиш, сотиш, тарқатиш, махсус облигация ва купонлар тизimini қўллашдан фойдаланиш зарурга ўхшайди. Хусусийлаштиришда қуйидаги асосий принципларига риоя қилиниши лозим бўлади:

— корхона жамоасининг хусусийлаштиришни амалга ошириш шакллари ва усуллари танлашдаги устунлигини таъминлаш;

— барча фуқароларнинг социал ҳимоялашини таъминлаш;

— ундирилган ва ундирилмаган мулкка эгалик қилишни қўшиб амалга ошириш;

— барча фуқароларнинг мулкка тенг эгалик қилишга ҳуқуқли эканлигини таъминлаш;

— хусусийлаштиришни амалга оширишда ошкоралик, давлат ва жамоатчилик назоратини таъминлаш.

Учинчидан, кичик корхоналар фаолиятини тартибга солиб турувчи қонун қабул қилиш.

Тўртинчидан, давлат томонидан кичик корхоналар фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш. Масалан, уларга фойсиз кредитлар бериш, биринчи йили солиқлардан озод қилиш ва бошқалар.

Мана шу юқоридаги тадбирларни амалга оширган тақдирда Ўзбекистонда кичик корхоналарнинг ривожланишига кенг йўл очиларди.

МОДЕЛДА САНОАТНИНГ РОЛИ

Туркия халқ хўжалигининг жадал суръатлар билан ривожланишида саноат ишлаб чиқаришининг аҳамияти алоҳида.

Туркия саноати иқтисодиётни зиддиятлар мажмуидир. Унда тўлиқ замонавий автоматлашган гигант корхоналардан тортиб, фақат қўл меҳнатига асосланган ибтидоий кичик ишхонагача учрайди. Туркия саноати ўз эҳтиёжи учун зарур бўлган деярли барча маҳсулотларни тўлиқ ишлаб чиқара олиш имконига эга. Унинг хилма-хил моллари ички бозорни тўлиқ қамраб олиб, хорижий моллар билан ҳам бемалол рақобат қила олади, улар жаҳон бозорида ҳам маълум.

Туркия саноатининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг кейинги ўн йилда юқори суръат билан ривожланаётганлигидадир. Маҳсулотларининг миқдоран ривожланиши 1-жадвалда кўрсатилган.

Булардан ташқари, чўян ва пўлат ишлаб чиқариш икки баравар, қоғоз-картон ишлаб чиқариш 1,5 баравар кўпайган бўлса, қишлоқ хўжалик тракторлари миқдори 2,5 баравар, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш 10,1 марта, чорва моллари учун озуқа ишлаб чиқариш 3,1 марта ўсган. Бу қишлоқ хўжалик маҳсулдорлигини ошириш, унинг индустрлаштириш асосида амалга оширилиши лозим ва

1-жадвал

Асосий саноат маҳсулотларининг 1980—1991 йилларда
ишлаб чиқарилган ҳажми

	Улчов бир- лиги	1980	1985	1989	1991	1991 й. да 1980 й. га нисбатан % ҳисобдан
		млн кв соат	23,3	34,2	52,0	60,2
Электр энергияси	млн кв соат	23,3	34,2	52,0	60,2	258,8
Бензин	минг т	1907,7	2252,5	2240,0	2765,0	144,9
Цемент	минг т	12875	17581	23801	26261	203,8
Ил газлама (газмол)	млн м	734,9	960	1100	1070	145,6
Пойафзал	млн пар	67,0	77,3	87,7	92,5	138,1
Холодильниклар	минг дона	—	—	815,9	1019,6	124,9*
Қир ювиш машиналари	минг дона	—	—	631,1	837,0	122,9*
Тикув машиналари	минг дона	—	—	208,9	365,0	174,7*
Телевизорлар	←→	—	—	999,3	638,0	68,8*
Видеомагнитофонлар	←→	—	—	9,2	33,7	366,3*
Энгил автомобиллар	←→	31,5	60,4	118,3	195,6	620,8

* 1989 йилга нисбатан.

мумкинлигини Туркияда ҳам тан олинганлигидан далолат беради. Утган йиллар мобайнида халқ фаровонлигини оширишга алоҳида эътибор берилди. Қир ювиш машиналари ишлаб чиқариш 1,5 баравар ошди, қора-оқ тасвирли телевизорлар ўрнини рангли телевизорлар эгаллай бошлади. 1984 йилдан чет эл фирмалари билан ҳамкорликда видеосистемалар ишлаб чиқариш тўла йўлга қўйилди. Ҳозирги кунда бу заводлар 820 мингдан кўпроқ рангли телевизор ва 230 мингдан ортиқ видеосистема ишлаб чиқариш қувватига эгадир.

Туркия саноати қишлоқ хўжалиги сингари қадимий тарихга эга бўлмасада, умумий кризислар таъсиридан бирмунча ҳоли бўлган халқ хўжалигида муҳим аҳамиятга касб этиб, жаҳонга маълум тармоқларга эга. Масалан, кемасозлик, тўқимачилик, кулолчилик, цемент қоғоз, шиша-керамика ишлаб чиқариш каби тармоқлар жаҳон миқёсида қадим-қадимдан маълум, ривожланиш суръати эса ҳамон бир маромда бормоқда.

Саноат ривожланишида давлатнинг роли ҳозирга қадар устун даражада бўлиб, асосан иқтисодий йўл ва ричаглар билан бошқариб келинмоқда. Туркия ҳокимияти саноат ривожланишига билвосита бож, баҳо, солиқ, кредит учун тўловлар билан таъсир кўрсатса, бевосита у ёки бу саноат тармоғини яратиш, сармоялаш, қайта қуриш, замонавийлаштириш чора-тадбирлари билан таъсир қилмоқда.

Туркия саноати ўзининг муваффақиятлари билан бир қаторда ҳамон нотекис ривожланиши, таркибий тузилишидаги нисбатан қоқлик, илмий-техникавий, технологик, малакали мутахассисларнинг етишмаслиги билан

характерланади. Шунингдек унинг янада тезроқ ривожланишига ички ресурслар, айниқса молниявий ресурсларнинг етишмаслиги катта тўсиқ бўлмоқда.

Буларни ижобий ҳал этишда 1983 йилдан бошлаб бозор иқтисодиётига ўтиш сиёсатини қўллаш алоҳида аҳамият касб этди. Бу аввало, демократияга, чет эл инвестицияларини жалб қилишга, хусусий ташаббус, хусусий секторнинг ривожланишига кенг йўл очиб берди. Ҳар томонлама либерализацияни қўллаш, виждон эркинлиги, хусусий ташаббускорлик, чет эллар билан иқтисодий алоқалардаги тўлиқ эркинлик шулар жумласидандир. Бироқ мамлакатда бу даврда кичик хўжаликлар ўрни ҳали 95 фоиздан ҳам ортиқ, илғор ва халқ хўжалиги ривожланишини таъминловчи тармоқлар улуши айниқса кам эди. Масалан, халқ хўжалигининг барча тармоқлари ривожланишининг асоси бўлмиш электр энергетиканинг ички ялпи маҳсулотдаги улуши 1979 йилда атиги 1,8 фоизни ташкил этар эди.

У ниҳоятда кўп сармоя сарфларини ва уларнинг фақат узоқ муддатлардан сўнггина қайтариши мумкинлиги учун ҳам хусусий сармоя электр энергетикада кам иштирок этади. Шунинг учун бу тармоқ асосан давлат қўлида.

Бундан ташқари бу тармоқнинг ривожланиши учун зарур моддий-техника ва хом ашё базасининг етарли даражада ривожланмаганлиги, унинг кенгайтириш имкониятларини қаттиқ чеклаб қўйган эди. Оқибатда 1990 йилда умумий ишлаб чиқарилган электр энергиясининг 36,2 фоизи сув ресурслари, 37,9 фоизи лигнитлари, 16 фоиз табиий газ ва геотер-

маль ресурслар, 8,8 фоиз суюқ ёнилғи ва тош қўмир 0,7 фоиз ишлаб чиқилган. Шундан кўриниб турибдики, Туркия энергетиканинг ривожланиши жиҳатидан дунёда анча кейинги ўринларни эгаллайди. Шунинг учун янгича энергетика сиёсати ишлаб чиқилди ва унинг энг янги, замонавий соҳаларини ўзлаштириш бошланди. Қуёш ва шамол энергиясидан фойдаланишни йўлга қўйиш, сув ва табиий газдан фойдаланишни кенгайтириш ишлари бошлаб юборилди. Ҳозирги кунда ягона энергетика тизими ташкил этилган ва барча шаҳар ва қишлоқлари электрлаштирилган. 1990 йилга келиб бу тармоқнинг ялпи маҳсулотдаги улуши 2,6 фоизгача кўпайди.

Туркия ўз қазилма бойликлари заҳираларининг кўплиги ва уларни қазиб олиш бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Қазилма бойликларни излаб топиш ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш асосан давлат қўлида.

Туркия фойдали қазилмаларининг кўрсаткичлари 2-жадвалда берилган. Кўриниб турибдики, Туркия кўпгина заҳиралар бўйича жаҳонда олдинги ўринларни эгаллайди.

Умуман олганда қазилма бойликларни излаш ва уларни қазиб олишнинг 80 фоизга яқини давлат қўлида мужассамлашган. Бироқ, бу борада олиб борилаётган ишлар етарли даражада яхши йўлга қўйилган, деб бўлмайди. Бунда ижтимоий мулкка бўлган эгасизлик, исрофгарчилик, бефарқлик, интизомсизлик каби жиҳатлар тўлиқ мужассамланган. Лекин кейинги йилларда бу тармоққа хусусий сектор сармояларининг кириб келиши умумий илмий-тадқиқот ва қазилма бойликларни из-

2- ж а д в а л

1990 йилда Туркия қазилма бойликларининг
заҳиралари¹ (млн. т. ҳисобида)

Фойдали қазилмалар	аниқланган миқдори	1990 йилда қазиб олинган
Тоғ руда хом ашёлари:		
темир рудаси	1084	4,1
мис рудаси	140,9	4,5
хроматлар	17,3	1,5
симобли ашёлар	4,7	0,03
бокситлар	50	0,42
сурма рудалари	0,24	0,04
марганец рудаси	19,1	0,01
кўрғошин, рух рудаси	49,3	0,05
вольфрам рудаси	0,08	0,001
Ёқилғи энергетика ресурслари:		
тош кўмир	2500	6,0
кўнғир кўмир	3924	1,1
нефть	690	2,8
асфальтит	18	—
уран	10	—
Тоғ кимё ва қурилиш материаллари ашёси:		
олтингугурт	20	0,03
боратлар	1000	1,1
магнезитлар	35,9	1,2
мармар, минг м ³	1579	3,4
асбест оҳақ	1,9	0,03

¹ Турецкая Республика, справочник, М., Наука, 1990, 7-бет.

лаш жараёнига мутлоқ янгича қараш, рақобат ва янгича ўзгаришларга олиб келди. Давлат секторида ҳам жонланиш бошланди. Оқибатда Анқара, Кўния, Синоп вилоятларида нефть заҳиралари, Эрган, Мурғул, Зара, Бала каби жойларда мис руда конлари топилди...

Тошкўмир заҳиралари миқдори 5,5 млрд. тонна атрофида чамаланмоқда. Улар асосан Қора денгиз яқинида жойлашган бўлиб, деярли 200 километрга чўзилади.

Нефть ва кўмир ички эҳтиёжларни қоплаш учун йўналтирилган, лекин ҳозирча уни қоплай олмаяпти. Бироқ бу соҳадаги изланиш ва тадқиқотлар мазкур бойлик заҳиралари Туркияда кўплиги, яқин келажакда уларнинг топилажакликлари тахмин қилинмоқда.

Нефтни қайта ишлаш ва кимё саноатида йилига ўртача 2,8—3,0 млн. т. га яқин нефть олинади. Бу эса ички эҳтиёжни тўла қондира олмайди. Тармоқнинг ривожланишида давлат секторига қарашли Туркия нефтининг акционерлик жамияти билан транс миллий корпорация (ТМК)ларнинг роли катта. Бу соҳага ҳам хусусий сармоя кириб келмоқда.

Газ қазиб олиш Туркияда ёш тармоқ бўлиб, 1985 йилдан бошлаб қазиб олинмоқда.

Туркия халқ хўжалигида газдан фойдаланиш анча орқада. Шунинг учун ҳам чет эллардан келтирилади. Кўпгина қишлоқ ва шаҳарлар ҳамон газлаштирилмаган. Саноатда ҳам газдан фойдаланиш учун уни қазиб, текшириш, газ конларининг очилиши ва уларни ишга туширишга тўла боғлиқ бўлиб, у ҳам ўз навбатида қўшимча инвестицияларни талаб этади.

Кимё заводларида хилма-хил маҳсулотлар: портловчи моддалардан тортиб минерал ўғитлар, лак-бўёқ, кислота, совун ва кир ювиш воситаларигача ишлаб чиқарилади. Бу тармоқ асосан Туркияда мавжуд бўлган хом ашёга асосланиб, қисман қўшни араб мамлакатларидан келтириладиган ярим тайёр маҳсулот ва материаллар негизида ишламоқда.

Фармацевтика фабрика ва лабораториялари турли дори-дармонлар ишлаб чиқаради. Бу соҳада табиий ўт-ўланлар асосида маҳсулот ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган, унга мамлакатда етарли хом ашё базаси мавжуд.

Мазкур тармоқларда хусусий сармоя улуши нисбатан оз, чет эл сармояси улуши эса кўпроқни ташкил этади. Корхоналар кўп ҳолларда чет эл лицензиялари асосида маҳсулот ишлаб чиқаради ва сифати бўйича жаҳон бозорида маълум-машҳур фирмалар маҳсулотлари билан бемалол беллаша олади.

Қисқа ўн йил давомида, энг аввало, машинасозлик ва айниқса автомобиль, тракторсозлик саноати юқори суръатлар билан ривожланишига эришилди. Бунда чет эл сармоясининг, айниқса ТМҚ¹ларнинг фаол иштироки мавжуд. Улар ичида АҚШнинг «Форд», Италиянинг «Фиат», Франциянинг «Рено», Германиянинг «Мерседес», «Креслар» каби кампанияларни қайд этмоқ лозим. Мазкур кампаниялар маҳаллий сармоя асосида ҳамкорликда иш олиб боради. Улар самолётдан тортиб, денгиз кемасигача, автомат станокдан тортиб, уй асбоб-ускуналаригача ишлаб

¹ ТМҚ — транс-нллий корпорациялари.

чиқара олади.

Туркия янги техника ва технология ихтиро этишга вақт ва маблағ сарфламади. Аксинча, чет эл ихтироларининг янги, серунумлиларини тез ва тўлиқ қўллашга интилди. Бунинг учун кўп қиррали иш олиб борди. Аввало, чет элнинг энг илғор техникаси билан қуролланган корхоналарни таклиф этиб, ҳамкорликда корхоналар очди. Лицензиялар сотиб олиб технологиясини ўз шаронтига, миллий хусусиятига мослаштирди, технологиясини мукаммаллашга эришди. Бу ўринда улар ишлаб чиқараётган енгил автомашиналар, автобус ва мини-автобусларни, самолёт ва вертолетларни, компьютер машиналару, тракторларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Машинасозликнинг ривожланиши халқ хўжалигининг барча тармоқлари, ҳатто умумий иқтисодийнинг ривожланиши билан узвий боғлангандир. Чунки, автомобиль ишлаб чиқариш учун минглаб турли детал ва ўзеллар, ҳар хил асбоб-ускуна ва компьютерлар лозим. Бунинг учун ўз навбатида кўплаб металл, пластмасса, резина-техника, бўёқ сингари материаллар ишлаб чиқаришни ташкил этиш зарур бўлади. Шунингдек, машиналар эксплуатациясини ташкил этувчи сервис хизматлари, ёқилғи, мойлаш тармоқлари, маданий-манший, соғлиқни сақлаш каби тармоқлар ҳам бўлмоғи даркор. Шундай қилиб, машинасозликни ривожлантириш ўз навбатида металлургия, кимё, резина-техника, электроника каби муҳим саноат тармоқларининг ривожланишини тақозо этади. Улар эса, ўз навбатида халқ хўжалигининг бошқа ёндош тармоқларининг ривожланишига тўртки бў-

либ, умумий иқтисодиётнинг ривожига олиб келади. Маълумки, биргина собиқ СССРнинг ўзида ВАЗ-01 енгил автомашинасини ишлаб чиқариш учун 100 дан ортиқ ёрдамчи завод ва фабрикалар қуришга тўғри келган эди. Ҳозирги кунда бу заводнинг ўз металлургия заводидан тортиб мустақил нон заводигача, паррандачилик фабрикасидан тортиб ўйинчоқ ишлаб чиқариш фабрикасигача мавжудлиги катта бир саноат комплекси эканлигидан далолат беради. У 100 дан ортиқ чет эл ва МДҲ давлатларининг йирик корхоналари билан кооперациялашган хўжалик алоқаларини ўрнатди. Шундай экан, Туркия ўзининг автомобиль ва трактор ишлаб чиқарувчи саноатини ташкил этиш учун қанчалик куч, ғайрат ва маблағ сарфлаганлигини ҳис этиш мумкин. Бугунги кунда Туркия автомобилсозлари йилига 250 мингга яқин атомашинна ишлаб чиқармоқда. Ана шундан 150 минги енгил, 30 мингдан ортиқроғи юк автомашиналарига, 10 мингдан зиёди автобусларга тўғри келади. Тракторсозлик саноати ҳам йилига 130 мингдан ортиқ трактор ишлаб чиқармоқда. Турк бизнесменларининг фикрича бу тармоқ олдида турган вазифа чет эл бозорига чиқиш, шунда минн юк машиналарини, минн тракторлар ишлаб чиқаришини кенгайтириш ва турини кўпайтириш муҳим роль ўйнаши мумкин.

Туркияда машинасозлик саноатининг бошқа тармоқларини ривожланишга таъсирини алоҳида таъкидлаш лозим. Унга ҳар хил деталь, узел ва қисмлар етказиб берувчи кўп-лаб мустақил кичик ва ўртача корхоналар хизмат қилади. Бу борада Туркиянинг ўз

Йўли бор. Машинасозликка эҳтиёт қисмлар етказиб бериш учун янги кичик корхоналар кўпайди. Улар йирик корхоналар берган хом ашёлар асосида маҳсулот ишлаб чиқаради. Шундай қилиб йирик ва кичик ишлаб чиқариш уйғунлашди. Йирик корхоналар ана шу кичик корхоналарни синдириш ёки қўшиб олишдан кўра мустақил ривожланиши маъқул, фойдали, деб уларга лозим бўлса ёрдам ҳам бера бошлади. Бу борада давлат ҳам уларни қўллаб-қувватлади, рағбатлантирди.

Туркия ўзининг кемасозлик, локомотив ва вагонлар, двигателлар, цемент, қанд, кимё сингари заводлар учун асбоб-ускуналар ишлаб чиқарувчи станоксозлик корхоналарига ҳам эга. Машинасозликнинг бундай кенг тармоқли эканлиги ўзи учун керакли ҳар қандай машина ускуналарини ишлаб чиқара олиш қобилияти кўп жиҳатдан дастлабки даврда чет эл лицензияси асосида вужудга келтирилди. Ҳозирги кунда эса у Туркияни чет эл импортига қарамлилигидан тўлиқ қутқарди. Бу давлат мустақиллигининг муҳим омилларидан биридир. Туркиянинг бу тажрибаси биз учун ҳам жуда қўл келади. Агар жумҳуриятимизда машинасозликнинг кўплаб тармоқларини ривожлантириш учун моддий-техника базасига эга эканлигимизни эътиборга олсак, уни янада ривожлантириш учун бозор иқтисодиёти принципларини жорий этишни жадаллаштириш зарур бўлади.

Металлургия ва металлни қайта ишлаш саноати тарихи 30-йилларнинг охирида қурилган давлат Карабюк металлургия комбинатидан бошланади. Ундан ташқари, яна Эреглий ва Искандерўн комбинатлари ҳам мавжуд.

Туркияда ҳаммаси бўлиб 4,3 миллион тонна пўлат, 150 минг тонна махсус пўлат турлари, 2,9 миллион тонна прокат, 1 миллион тонна ёйма прокат, 514 минг тонна қувур ишлаб чиқарилади. Булардан ташқари, Қирққалъа ҳарбий заводи ва бошқа кичик хусусий заводларда пўлатнинг махсус турлари ишлаб чиқарилмоқда. Металлни қайта эритувчи кичик корхоналар ҳам мавжуд. Улар ниҳоятда ибтидоий, оддий меҳнат қуроли ва технологияси асосида ишлайди. Лекин улар яшовчанлигининг сабаби ўз бозорига эгаллигидадир. Яъни буюртмалар асосида йирик заводлар ишлаб чиқармайдиган металл маҳсулотларини маҳаллий жойда тўпланган металл чиқинди ва ташландилардан яратади.

Туркияда мис эритиш ҳам йўлга қўйилган бўлиб, йилга 30—35 минг тонна қора мис, 83 минг тонна мис маҳсулотлари, шу жумладан 66 минг тонна мис сым ишлаб чиқарилмоқда. Собиқ СССР ёрдамида Сейди шаҳрида алюминий ишлаб чиқаришга асосланган саноат корхонаси қурилган эди. Завод йилга 25 минг тонна алюминий ва 150 минг тонна глинозем ишлаб чиқариш қувватига эга. Бу қувват тўла банд этилган. Лекин у мамлакат эҳтиёжини тўлиқ қондира олмайди.

Мамлакатда жуда оз миқдорда олтин ва кумуш олинади. Улар асосан рангли металл рудаси билан бирга қазилиб, олтин ва кумуш алоҳида маҳсулот сифатида ажратиб олинади. Кейинги йилларда чиқит ва ташландиқларни йиғиш, улардан нодир металллар ажратиб олишни яхши йўлга қўйилганлиги, таркибида олтин, кумуш ва бошқа нодир металл бўлган молларни четдан келтиришни

рағбатлантириш, экспорт қилишни минималлаштириш каби тадбир-чоралар қитъийлик билан амалга оширилганлиги туфайли мамлакатда уларнинг захираси бирмунча кўпайишига эришилди. Ҳозирги кунда бундай металлارни излаб топиш учун йирик-йирик геологик қидирув экспедициялари ташкил этилмоқда. Бу ишга кўплаб чет эллик мутахассислар жалб қилиняпти.

Туркия иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири унинг армияси ва мудофаа саноатининг халқ хўжалигида туган ўрнидир. У самолётсозлик, танк ва ракеталар ишлаб чиқарувчи корхоналарга эга. Улар ўз мудофаалари учун зарур миқдорда ҳар қандай қурол-яроғ чиқара олиш қобилиятига эгадир. Бу тармоқда миллионлаб киши ўзига иш-паноҳ топган. Мазкур тармоқнинг ривожланиши бошқа мамлакатлар, аynиқса собиқ СССР, ҳозирда МДҲ мамлакатлари армияси ва мудофаа саноатидан кўп жиҳатлари билан фарқ қилади. Масалан, Туркия армиясининг зобитлари томонидан ташкил этилган «ОЯК» акционерлик жамияти бу борада бизнинг мамлакат учун ўрناق бўларлидир. У ўз хўжаликларидан олган фойдани зобитлар турмуш даражасини яхшилаш, уларни инфляция ва баҳолар ўсишидан асраш, пенсия фондининг юқори даражада бўлишини таъминлашга йўналтиради.

Бу жамият ҳарбий мудофаа саноати билан халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришнинг уйғунлашиб кетганлигининг рамзи бўлиб, шундай қўшма саноат қуриш мумкинлигини бутун жаҳонга намоён этди. «ОЯК» ўз корхоналарида бутун мамлакатдаги енгил

автомобилларнинг 50 фонддан ортиқроғини ишлаб чиқаради ва озиқ-овқат, қурилиш материаллари, савдо ва бошқа тармоқларда ҳам анчагина салмоққа эга. У йирик монополия типигаги миллий савдо-саноат бирлашмасидир.

Туркия иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири тўқимачилик саноатининг юқори даражада ривожланаётганлигидир. Бу саноат ўз ички бозорини тўлиқ таъминлабгина қолмай, Германия, Франция ва тўқимачилик саноатининг ватани бўлмиш Англияга ҳам ўз маҳсулотини етказиб бермоқда. Турк гиламларининг довуғи узоқ ўлкаларда ҳам маълум. Бу гиламлар асосан қўлда — кичик корхоналар ва уйларда тўқилади. Туркия фабрикаларида кийим-кечак, кўплаб мато тўқилади. Тўқимачилик саноатининг аксарият қисмида хусусий мулкчилик ва хусусий сармоя ҳукмрон. Шунинг ўзи тармоқнинг юқори рентабелли эканлигидан далолат беради. Тармоқда, айниқса миллий йирик сармоя кенг тарқалган. Адана шаҳридаги «Босса», «Гюней санан ва тижарет», Анқарадаги «Коч холдинг», Истамбулдаги «Бозкурт» каби йирик хусусий сектор корхоналари шулар жумласидандир.

Чарм маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам Туркияда яхши йўлга қўйилган. Бу маҳсулотлар хилма-хил бўлиши билан бирга механизациялашуви ва қўл меҳнатидан фойдаланиш даражаси билан ҳам фарқланади.

Туркия тўқимачилик саноати ривожланишининг асосий омилларидан бири унинг яхши ривож топган хом ашё базасига, қадимий тажрибага эга эканлигидир. Унинг ривожла-

нишида Туркиянинг қадимги инак йўлида жойлашганлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Шарқ мамлакатларининг бу борадаги тажрибаси Туркияга ҳам етиб келган, турклар ўзларининг табиий шароити қулайлигидан фойдаланиб, тўқимачилик саноатининг хом ашё базасини яратганлар ва ривожланишига эришганлар.

Қурилиш индустрияси ҳам жадал ривожланиб бораётган тармоқлардан бири бўлиб, ўзининг техника ва технологияси жиҳатидан бизнинг қурилиш тармоғимиздан тубдан фарқ қилади.

Туркия ўзининг йирик ва ривожланган қурилиш материаллари саноати тармоғига; цемент, гипс заводлари, сантехника, шиша, пластмасса ишлаб чиқарувчи корхоналарига эга. Бу корхоналарнинг аксарият қисми миллий аҳамиятга молик кичик хусусий фирмаларга қарашли бўлиб, кам қувватлидир. Қурилиш услубининг ўзига хослиги иморат ва иншоотлар қурилишида намоён бўлмоқда. Биздаги қурилиш майдони йнғиш цехига айланиб бораётган технологиянинг нақадар қиммат ва машаққатли эканлигини Туркия қурилиши билан танишгач тушунасиз. Уларда бизларники каби алоҳида темир-бетон заводлар ва комбинатларга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. Агар бизда қурилиш материалларини аввало заводга келтириш, тушириш, сақлаш, сўнг улардан қурилиш блоклари тайёрлаш, маҳсулотни яна ортиш, ташиш ва ниҳоят монтаж қилинса, Туркияда мазкур ишларнинг ҳаммаси, яъни заводдаги барча юмушлар — қурилиш майдонининг ўзида бажарилади.

Чинни, чинни маҳсулотлари ва ўрмон хўжалиги саноати кўплаб хилма-хил ишлаб

чиқаришлар мажмундир. Улар хом ашё базасига яқин ерларда жойлаштирилган. Уларнинг маҳсулот турлари, сифати аксарият эркин ҳолда белгиланади. Чунки кўпроқ хусусий мулк бозори ва эҳтиёжи билан боғланган ва қандайдир шаблон ва стандартларга риоя қилинмайди. Бу гуруҳ саноатда ҳам Туркиянинг барча саноатидаги каби давлат ва хусусий сармоя асосий ўрни тутаетди. Улар аксарият кичик устахоналар шаклида ташкил этилган. Улар, айниқса мебель ишлаб чиқаришда, кулолчиликда кенг тарқалган. Табиийки, бундай кичик хўжаликлар хусусий сектор қўлида бўлиб, ҳамон қолоқ техника ва технологиянинг соддалиги билан ажралиб туради. Улар онлавиий меҳнатга ёки 5—10 ёлланма иш кучидан фойдаланишга асосландилар. Бунда ишчиларни чегарасиз ишлатиш ёки иш ҳақини ниҳоятда кам белгилаш мумкин деган хулоса келтириб чиқмаслиги лозим. Чунки, ҳар соҳада ишчилар, инженер ва ҳатто раҳбар ходимларнинг манфаатини ҳимоя қилувчи, кузатиб борувчи касаба уюшмаси ва бошқа ташкилотлар мавжудки, улар пашшадан фил ясаши ҳеч гапмас.

Целлюлоза-қоғоз ва полиграфия саноати ўзининг яхши хом ашё базасига эга. Илгари бу тармоқларда давлат мулки ҳукмрон эди. 60-йиллардан бошлаб унга хусусий ва чет эл сармояси кириб кела бошлади.

Туркиянинг озиқ-овқат саноати ўз аҳолисининг маҳсулотга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондириб, маълум миқдорини чет элларга экспорт ҳам қилади. Мазкур тармоқ фақат маҳсулотининг хилма-хиллиги билангина эмас, балки унда иштирок этаётган сармоя-

нинг, меҳнатни ташкил этиш, ишлаб чиқариш механизацияси ривожланиш даражасининг турличалиги билан ҳам ажралиб туради. Мазкур соҳада кўплаб гўшт ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи, қандолатчилик, ёғ, сут маҳсулотлари, ҳар хил ичимликлар, тамаки, ун ва нон, консерва ишлаб чиқарувчи каби тармоқлар ҳам мавжуд. Озиқ-овқат саноатида 300 дан ортиқ ун ва 100 га яқин ёғ заводлари бўлишига қарамай, улар билан бирга кўплаб кичик қишлоқ тегирмонлари ва қўл меҳнатига асосланган ёғ жувозлари мавжуд. Уларда давлат, чет эл, хусусий ва аралаш сармоялар ҳаракат қилади.

Меҳнатнинг уюшиши, механизациялашиши ҳам турли даражада ривожланган. Унда тўлиқ механизациялашган заводлардан тортиб фақат қўл меҳнатига асосланган ишлаб чиқаришгача мавжуд. Жумладан, нон маҳсулотлари тўлиқ ибтидоий усулда ишлаб чиқарилади.

Қандолат маҳсулотларининг аксарият қисми ҳам кичик хусусий корхоналарда ишлаб чиқилади. Бу соҳада озиқ-овқат маҳсулотларини консервалаш алоҳида ўрин тутаяди, консерва маҳсулотлари ўзларининг сифат даражасига кўра чет элларда ҳам ўз харидор ва бозорига эга.

Умуман олганда озиқ-овқат саноати корхоналари мамлакатнинг барча шаҳар ва қишлоқларида жойлашган.

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Туркияда қишлоқ хўжалигининг ривожланишига қадимдан катта эътибор бериб келинган. У халқ хўжалигининг етакчи тармоғи ҳисобланиб, ҳозирги кунда ҳам барча сиёсатчилар ва давлатнинг диққат марказида.

Аҳолининг аксарият қисми (60%) ҳамон қишлоқларда истиқомат қилади. Умумий ишлаётган иш кучининг 50 фоизи қишлоқ хўжалигида банд. Қишлоқ хўжалиги кенг қиррали бўлиб, мамлакат регионал хусусиятидан; табиий шароити, иқлим ва рельефининг хилма-хиллигидан келиб чиқади. Туркия — тоғли мамлакат, лекин чегарасиз қир-адирлар, серҳосил текисликлар, сув ҳавзаларига ҳам эга. Жами майдонининг 1/3 қисми ўтлоқ ва яйловлар, яна 1/3 қисми ишланадиган ерлардан (25,5 миллион гектар) иборат. Экин майдонининг 80 фоизи донли, 15 фоизга яқинини техник экинлар эгаллайди. Боғ ва токзорлар 3,3 миллион гектарни ташкил этади.

Қишлоқ хўжалигида ички ялпи маҳсулотнинг деярли 20 фоизи яратилади. Унинг 60 фоиздан кўпроғи деҳқончиликда, 37 фоизга яқини чорвачиликда (шундан 1,8 фоиз балиқчилик) ва 2,1 фоизи ўрмончиликка тўғри келади.

Туркия ҳозирги кунда ўз аҳолисини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан тўлиқ таъминлабгина қолмай, балки чет элларга кўп-лаб турли маҳсулотлар, шу жумладан дон ва дон маҳсулотлари, цитрус ва мевалар ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан ишлаб чиқарилган консерваларни ҳам экспорт қил-

моқла.

Туркия ерлари нотекис бўлиб, жами майдонининг 80 фоизи тоғлиқ, тупроқ ва экин учун яроқли бўлмаганлиги сабабли экиладиган, айниқса сугориладиган ерлар ниҳоятда қадрланади. Шунини ҳисобга олиб ҳукумат 2 миллион гектарга яқин янги ерлар ўзлаштириш вазифасини қўйган. Бунинг учун сув ҳавзалари, омборлари ва бошқа иншоотлар барпо этилмоқда. Бу борада бизнинг жумҳуриятимиз анча олдинлаб кетганлиги маълум. Шундай экан, биз туркиялик дўстларимизни ўз тажриба ва хизматимиз билан ўртоқлашиш учун таклиф этсак, ҳар иккала мамлакат учун маъқул иш бўлур эди.

Туркия қишлоқ хўжалигида ҳам умум иқтисодиёт модели зиддиятлари яққол кўзга ташланади. Мазкур тармоқда баъзи хўжаликларда энг янги агротехника ва технология ютуқларидан, вертолет ва самолётлардан кенг фойдаланилса, бошқа бирларида ҳамон ёғочдан ясалган омов ва от қўшилган сўқалар ишлатилаётганлиги кўзга ташланади. 1990 йилда 600 мингдан ортиқ омов, 400 мингга яқин донни ажратадиган ёғоч мослама, 600 мингга яқин биртишли сўқа билан бирга 11,8 минг комбайн, 59 минг самолёт ва вертолет, 79,8 минг ёмғир ёғдиргич ускуналари ишлатилган.

Бироқ бу бизга Туркия қишлоғида бўлаётган ўзгариш, ривожланиш тенденцияси ҳақида баҳс қилиш учун ҳам имкон беради. Омов каби эски меҳнат қуролларини ҳам миқдор, ҳам нисбий жиҳатдан йил сайин қисқариб бораётганлигидан, улар ўрнини замонавий плёфор техника ва технология эгаллаётганлигидан да-

лолат беради. Ҳозирги кунда мамлакат қишлоқ хўжалик машиналари парки 750 мингга яқин трактор, 12 минг комбайн, 263 минг культиватор, 350 минг сепараторларга эга. Энг муҳими шундаки, бу техниканинг кўпгина қисми Туркия корхоналарининг ўзида ишлаб чиқарилмоқда. Масалан, шу кунларда қишлоқ хўжалик машинасозлик саноати йилига 30 мингга яқин трактор, 30 мингдан ортиқ сўқа етказиб бериш қувватига эга. Қимё саноати эса 700 минг тонна минерал ўғит ишлаб чиқармоқда. Булар мамлакатнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини тўлиқ қондира олмаслиги табиий. Лекин бу ишлаб чиқариш базасини Туркиянинг ўзида яратилганлиги яқин келажакда мазкур эҳтиёжни қондирибгина қолмай чет элларга ҳам экспорт қилиши мумкинлигига ишонч туғдиради.

80-йиллар бошидан қишлоқ хўжалигида ўтказилган иқтисодий, ташкилий ҳуқуқий ўзгаришлар янги техника ва технология ютуқларини, минерал ўғит, ҳашаротларга қарши гербицид ва бошқа кимёвий янгиликларни, ҳосилдор навли уруғларни, зотдор моллар ва парранда турларининг кенг жорий қилиниши Туркия қишлоқ хўжалигида «Яшил революция»нинг амалга оширилишгача имконини беради. Ўсимликчилик ва чорвачилик маҳсулдорлиги деярли 2 баробар ўсди.

Туркия қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг ҳамма шакллари сақланиб қолган. Бироқ улар ичида хусусий мулкчилик улуши деярли 90 фоизни ташкил этади. Ҳосилдор ва экиш учун қулай ерлар ер эгаларининг қўлида. Улар мулкларининг ҳажмига қараб йирик, ўрта ва кичик ер эгаларига бўлинадилар.

Туркия қишлоқ хўжалиги учун хос хусусиятлардан бири давлатнинг деҳқонлар учун барча шароитлар яратиб берганлигидадир. Масалан, давлат аввало, ёмон ва кам ҳосилли, бекор ётган ерларгагина эгалик қилади холос. Ҳатто яйлов ва ўтлоқлар ҳам деҳқонларнинг умумий мулки ҳисобланади, улардан ҳар бир деҳқон тўлиқ ва хоҳлаганича фойдаланиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида давлат хўжаликлари илмий тадқиқот, тажриба ўтказиш учун ҳаражатлари даромадидан кўп, фойда бермайдиган ёки умуман норентабел соҳаларда сақланиб қолган. Улар деҳқонлар учун янги юқори унумли техника ва технология яратиш, серҳосил уруғлар етказиб бериш, қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналари, машина ва тракторлар ишлаб чиқиш, сировдан ўтказиш, наслдор моллар етказиш каби соҳаларни ўз ичига олади.

Умуман қишлоқ хўжалигидаги мулкнинг ўзгариб, ривожланиб боришини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бу борада ўртаҳол деҳқоннинг улуши ҳар томонлама ошиб бормоқда. Бу, албатта, қишлоқ турмуш даражаси яшиланиб бораётганлигидан далолат беради. Туркияда ўртаҳол деҳқон деб 5—10 гектар ери бўлган деҳқон тушунилади. Кичик ер эгалари инқирозга учраб, қашшоқлашиб бормоқда. Оқибатда улар шаҳарда ёлланма ёки ижарабай ишларга ўтмоқдалар. Хуллас, уларнинг улуши қисқариб бормоқда.

Туркия қишлоқ хўжалигида ижарачилик кенг ривожланган. Майда товар ишлаб чиқарувчи бу ижрачилар мамлакат иқтисодиётида муҳим роль ўйнайди. Улар ижарага бе-

рилган барча ернинг 40 фоиздан кўпини ташкил этиб, доннинг деярли ҳаммасини етказиб беришмоқда. Қишлоқ хўжалигидаги бу тажриба бизга ҳам қўл келиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида ғалла алоҳида ўринни эгаллаб, экиладиган ерларнинг деярли 80 фоизини ташкил этади. Ғалла экинлари орасида буғдой асосий ўринда туради. Шунинг учун ҳам буғдой етиштиришда Туркия дунёда энг олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Унинг ҳосилдорлиги ҳозирги кунда 20 центнерга яқинлашди. 1991 йилда Туркияда 20,4 миллион тонна буғдой етиштирилган. Бу миқдор мамлакат эҳтиёжларини тўла қоплаган ҳолда, чет элларга 1 миллион тоннадан ортигини экспорт қилиш имконини берди.

Ғалла экинлари орасида арпа, маккажўхори, шоли, дуккаклилар ҳам бор. Ловия, мош, нўхот сингарилар Туркия тупроғида юқори ҳосил беради.

Сабзавот ва полиз экинлари асосан истеъмолчиларга яқинроқ ерларда — йирик шаҳар ва портлар, маҳсулотларни қайта ишлаш ва консервалаш марказларига яқин жойларга экилади. Ҳозирги Туркия ўзи етиштирган сабзавот ва полиз экинлари аҳолининг кундалик эҳтиёжларини тўла қондирибгина қолмай, қайта ишлаш, консервалаш заводлари қувватларини ҳам тўла банд эта олади. Аҳоли ёзинқишин бу маҳсулотлар билан таъминланиб, чет элларга ҳам етказиб берилмоқда. Масалан, 1991 йилда 1184,2 миллиард лирали ўсимлик маҳсулотлари экспорт қилинган.

Пахта ва бошқа техника экинлари етиштириш борасида ҳам Туркия жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Пахта ҳо-

силдорлиги нисбатан оз бўлишига қарамай (гектаридан 7,5—9,0 пентнер) умумий ҳосил бўйича Туркия ўз эҳтиёжларини тўла қондира олади. Масалан, 1991 йилда 616 минг тонна пахта толаси олинган.

Туркия қанд лавлагини ва шакар қамиш етказиш учун ҳам яхши табиий шароитга эга. Йилига ўртача 10—12 миллион тонна қанд лавлагини етиштиромоқда. Бу ўзидаги қанд заводларининг эҳтиёжини тўла қондиради.

Турк тамакиси ва чойи ҳам жаҳонга машҳур. Мазкур маҳсулотлар бўйича ҳам Туркия ўз эҳтиёжини тўла қондириб, экспортга ҳам чиқармоқда. Туркияда боғдорчилик яхши ривожланган. Унинг ток, зайтуни ва мевали боғлари 3 миллион гектардан ортиқ ерни эгаллайди. Айниқса, тоқзорлар ва узум ҳосилдорлиги бўйича у жаҳонда энг юқори ўринларни эгаллайди. Туркия дунёда етиштириладиган фундук ҳосиллигининг 50 фоизини олади ва экспортга чиқаришда 1 ўринни эгаллайди. Туркиянинг чорвачилиги яхши ривожланган бўлиб, шарқий қисмида чорвачилик халқ хўжалигининг асосий тармоғи ҳисобланади. Чорвачиликда 3 миллионга яқин йирлик шоҳли ва 17 миллион кичик шоҳли моллар мавжуд. Чорвачиликда қўйчилик биринчи ўринда туради. Уларнинг сони умумий чорва туёғининг ярмидан ортиғини, яъни 45 миллион бошдан кўпроғини, олинадиган даромад эса умум чорва даромадининг 45 фойздан ошиқроғини ташкил этади.

Чорвачиликда эчкичилик иккинчи ўринни эгаллайди. Уларнинг сони деярли 20 миллионга яқин. Туркияда қимматбаҳо майин жуи берувчи ангор эчкиларига кўпроқ эътибор

беради. Бу борада махсус илмий-тадқиқот ва тажриба ўтказиш хўжаликлари мавжуд. Турк олимлари ангор эчкисининг кўпайиши, ўсиши ва жун бериши устида илмий ишлар олиб боришмоқда. Бундай ишлар қишлоқ хўжалигининг деярли ҳамма соҳаларини қамраб олган, айниқса кейинги йилларда у яхши натижаларга эришмоқда. Қорамолчилик ва паррандачилик ҳам яхши ривожланган. Энг юксак ихтисослашган ва янги замонавий усулда ташкил этилган товар қорамолчилиги ва паррандачилиги аксарият тижоратчи сармоядорлар томонидан мамлакатнинг ғарбий ва қисман шарқий қисмида ташкил этилган. Қорамоллар турли ихтисослашган фермаларда боқилади. Сутчилик йўналишидаги бир қорамолдан ўртача 1200 килограммдан ортиқ сут соғиб олинмоқда. Умуман қишлоқ хўжалиги ва айниқса, чорвачилик маҳсулдорлиги жиҳатидан Туркия Ғарбий Европа мамлакатларидан анча орқада. Бу унинг умумий ҳолатига мос келади. Лекин кейинги ўн йиллик натижалари шуни кўрсатадики, мамлакатда олиб борилаётган фаол селекция ишлари, агротехника, фан ва айниқса кимё ютуқларини қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларига тадбиқ қилиш яхши натижалар бермоқда.

Паррандачилик соҳаси ҳам тез ривожланмоқда. Уй хўжалик паррандачилигининг ўрни Туркияда бошқа мамлакатларга ва айниқса ЕИХ давлатларига нисбатан анча юқори. Ҳамкорликдаги қўшма паррандачилик комплекслари мамлакатда тез ривож топмоқда. Бу соҳада давлат мулки улушининг камайиб бораётганлиги ҳам мантиқан тўғри бир ҳолдир.

Туркиянинг денгиз ва дарё кўллари, сув ҳавзалари, иқлими, ўсимлик дунёси, мусаффо ҳавоси ипакчилик, асаларичилик ва балиқчилик учун айниқса қулай шароит яратади. Бу тармоқни ривожлантиришда анчагина фойдаланилмаган имкониятлар мавжуд.

Ўрмон хўжалиги Туркиянинг 26 фонз ерини эгаллайди. Лекин ўрмонлар тўлиқ халқ хўжалигида юқори савияда фойдаланиш имконини бермайди. Чунки уларнинг бир қисми қурғоқ ерларга тўғри келса (улар бўйи паст ва шохлаб ўсади), бошқаларининг сифати паст, улардан кўпроқ ўтин тайёрланади.

ТРАНСПОРТ ВА АЛОҚА

Туркия майдонининг талай қисми тоғ ва ўрмон билан қопланганлиги сабабли темир йўл транспорти ривожланишига имкон бермайди. Лекин Туркиянинг географик жиҳатдан уч денгиз билан чегараланганлиги, яхши портлар тизимини ташкил этганлиги жаҳоннинг барча қитъалари билан боғланишига имкон яратган.

Транспорт воситаларининг ичида авто-транспорт асосий роль ўйнайди. Унинг умумий иш ҳажми қолган барча транспорт тармоқларининг иш ҳажми йиғиндисига тенгдир. Шунинг учун автотранспорт хизматидан фойдаланишга алоҳида эътибор берилган. Уларни ремонт қилиш, мойлаш, ёқилғи қуйиш ишлари учун сервис хизматлари ташкилий даражаси кишини лол қолдиради. Шуниси диққатга сазоворки, бу хизматлардан тортиб ёнилғи баҳосигача ҳаммаси ҳар бир нуқта ва километр

масофа учун алоҳида белгиланган. Бунда транспорт ҳаракати интенсивлиги, хизмат сифати, эҳтиёт қисм, ёқилғини ташиб келтириш харажатлари, талаб ва таклифлар тўлиқ эътиборга олинган.

Умуман олганда транспорт ва алоқа хизматининг ҳажми 1990 йилда 1980 йилга нисбатан деярли 1,5 марта ўсган. Автомобилда юк ва пассажир ташиш хусусий мулкчилар томонидан амалга оширилган.

Туркияда автомобиль транспорти муаммоси тўлиқ ҳал этилган десак янглишмаймиз. Шуниси диққатга сазоворки, мамлакатнинг автомашинаси эҳтиёжининг деярли 90 фоизи ўз автомобиль саноати томонидан қондирилади, 10 фоизгина четдан келтирилади.

Туркия транспорт воситалари парки таҳлил қилинар экан, маълум бўлишича, 1960 йилдан 1987 йилгача енгил автомашиналар миқдори 40 мартага яқин, юк ташиш машиналари 7,5 марта, автобуслар 7,3 марта, минн автобуслар сони 13,1 марта ўсган.

Туркияда транспорт ва алоқанинг барча турлари етарли даражада ривожланган, темир йўл ва қувурлар орқали юк ташиш ишлари тўлиқ давлат қўлида. Темир йўлнинг узунлиги 8500 километрга яқин, улардан 567 километри электрлаштирилган. Уларда ҳар йили деярли 150 миллионга яқин йўловчи ва 15 миллион тонна юк ташилади.

Қувурлар орқали нефть ва газ ташиб келтириш ҳам йўлга қўйилган. Масалан, Туркия ва Эрон орасидаги нефть қувурлари орқали нефть, собиқ СССР ва Туркия орасидаги газ қувурларидан газ импорт қилинади.

Денгиз, ҳаво транспортларида хусусий

мулкчилик кенг тарқалган. Денгиз йўлларида замонавий юк ташувчи кемалар йилига 150 миллион тонна ортиқ юк ташиydi. Умуман Туркияда денгиз флоти ташқи савдо оборотининг аксарият қисмига хизмат қилмоқда. Ҳаво флоти дунёнинг деярли барча мамлакатларига учади. Улар йилига 4 миллиондан ортиқ йўловчи ташиydi. Шунингдек, ундан юк ташишда ҳам фойдаланилмоқда.

Ички ва ташқи почта алоқалари давлат қўлида бўлиб, унинг 40 мингдан ортиқ бўлимларида телефон, телеграф алоқалари ҳам узлуксиз ишлаб турибди. Бу борада ҳар қандай турк кўчаси ва қишлоғидан жаҳоннинг барча мамлакатларига тўғридан-тўғри телефон қилиш, қандайдир сониялар ичида уланиш мумкин эканлигини таъкидламоқ лозим.

ИЧКИ БОЗОР

Бозор иқтисодиёти муносабатлари ва уларнинг ривожланиши даражаси ички бозорда айниқса кўзга яққол ташланади. Уларни ташкил этиш ва бошқариш, бизда ҳар хил вазирлик, бошқарма ва муассасалар, улгуржи ва чакана савдо базалари, ҳар хил магазин ва дўконлар, деҳқон ва чайқов бозорлари орқали амалга оширилса, Туркияда ўз хусусиятларига эга. Бу аввало мулкка бўлган эгалик шаклида намоён бўлади. Маълумки ҳар қандай жамият ва ишлаб чиқариш муносабатларининг асосини мулкчилик шакли белгилаб беради. Туркияда халқ хўжалигининг бу тармоғи асосан хусусий мулкдорлар қўлида эканлигини таъкидлаб ўтмоқ лозим.

Бу эса ўз навбатида савдо турларининг хил-ма-хиллигини, шахобчаларини, уларнинг катта-кичиклиги, харажатлари, ташкил қилиниш даражаси ва ҳатто моҳиятини ҳам белгилаб беради.

Магазин ва дўконларни, ресторан ва кафеларни, раста ва дўкончаларни, бошқа хизмат кўрсатиш корхоналарини кўчаларнинг бошию-охирисида, ер ости йўлкаларида, кўприкларда, хуллас, инсон қадами тегадиган барча жойда ташкил этилганлигининг босиси ҳам ана шунда. Бу тармоқ миллий даромаднинг 17,7 фоизини беради. 1991 йилда мазкур тармоқда 2,1 миллион киши банд бўлган. Қуйидаги 3-жадвал кўрсаткичларида тижорат корхоналарининг турлари, уларнинг сармояси ва таркиби тўғрисидаги маълумотлар берилган.

3- ж а д в а л

Тижорат корхоналарининг 1991 йилдаги
миқдори ва сармояси

Тижорат корхона- ларининг турлари	Миқдори		Капитали	
	сони	улуши %	млрд. ТЛ	%
Акционерлик жамиятлар	23952	31,7	524850	83,4
Холдинглар	242	0,3	55764	8,8
Давлат ташкилотлари	35	0,0	9468	1,5
Акционерлик жамиятлар бўлимлари	1315	1,7	12655	2,0
Хуқуқлари чекланган жамиятлар	33108	43,8	24985	4,0
Командлик ўртоқликлар	1292	1,7	88	0,0
Жамоа корхоналари	8483	11,2	1730	0,3
Кооперативлар	7133	9,55	1,4	0
Таъминот жамиятлари	1	0	0,02	0
Жами:	75561	100	62955	100

Жадвалдан кўриниб турибдики, тижорат соҳаси хилма-хил шаклларда ташкил қилинган ва улар бизнинг расмий равишдаги гуруҳлаш усулимиздан шаклан ва мазмунан кўп жиҳатлари билан фарқ қилади. Жадвал маълумотларининг таҳлили шуни кўрсатадики, бу тармоқда энг кўпи масъулияти чекланган жамиятлар бўлиб (43,8 фоиз), кейинги ўринларда акционерлик жамиятлари (31,7 фоиз), жамоа корхоналари (11,2 фоиз) туради. Лекин уларнинг капиталларини таҳлил этар эканмиз, умумий сумманинг 83,4 фоизи акционерлик жамиятларига тўғри келади. Бу жамиятларда иштирок этувчиларга ҳамма шароит яратилган, уларнинг ҳуқуқлари чекланмаган ҳолда амалга оширилади ва ривож топиши учун хилма-хил шароит яратиб берилган.

Биз бозор тушунчасига кўпроқ ўз товарларини ерга ёйиб қўйган ёки қўлда кўтариб олиб сотиб юривчилар билан олувчилар орасидаги олди-сотди жараёни амалга ошадиган махсус жойни тушунамиз. Бу тартибда ташкил қилинган бозор Туркияда кам учрайди. Бироқ баъзи-баъзи ерларда талабалар ёки айрим вақтинча ёлланган сотувчилар ё маълум ҳақ эвазига корхоналар билан тузилган шартномалар асосида товарларни олиб чиқиб сотаётганликларини кўплаб учратиш мумкин. Анқаранинг машҳур беш бозори бўлиб, улар асосан кичик-кичик дўкон ва ёймалар йирик магазин ва дўконлар, супермаркетлар билан бир-бировларига уланиб кетган савдо уйғунлашмасидир. Бозорлардаги нарх-наволар ҳам хизматлари каби ҳар хил. Катта магазинлардаги молларга қараганда бозорларда нарх-

наво арзон. Чунки магазин ва дўконларда сотилмай туриб қолган, мавсумий, арзонлаштирилган ва моладан қолган товарларни арзон нархда сотадилар. Шунинг учун бу бозорлар асосан ўрта, кам маош олувчи аҳоли харида қиладиган жой ҳисобланади.

Лекин бу бозорларда ҳам сотиш жойлари ташкил этилиб, давлат маълум солиқ, бож олади. Масалан, Мол тепа бозоридаги сотувчи ердан 40—50 сантиметр кўтарилган усти брезент билан ёпиқ 4—6 тахта жойни эгаллаши ва харидорларга қулайлигига қараб ойига 150—200 минг лира ижара ҳақи тўлаши керак. Бозордаги дўконлар ҳам кичик, хонаси 30—40 квадратметр жойни эгаллаб, шифтигача мол тахланади-ю, кўзга ташланиб туради.

Туркияда уй-жой қурилиши лойиҳаларига кўра уларнинг биринчи қавати албатта, дўкон ёки маиший хизмат кўрсатиш муассаси, ташкилот, кичик корхона ва ҳоказолар бўлиши мўлжалланган. Шунинг учун бўлса керак, дўконлар узлуксиз, ҳеч тугамас шаклни олади ва бозорларга, супермаркетларга уланиб кетади.

Фақат айрим районларгина бундан мустасно. Масалан, Анқаранинг марказий нуфузли районида асосан дипломатик корпус ва раҳбарият жойлашган. Бу районда дўконлар ва хизмат кўрсатиш муассасалари ниҳоятда оз, асосан онда-сонда йирик супермаркетлар, хизмат кўрсатиш комплекслари шаклида ташкил этилган. Улар жумласига беш юлдузли Хилтон ва Шерабон меҳмонхонаси, марказий супермаркет, Анқарани томоша қилиш баланд минораси ва бошқалар киради. Юқорида

қайд қилинганидек, Туркияда хизматлар, шу жумладан тижорат ишлари хусусий сектор кўлида бўлиб, оз миқдорда бўлсада давлат дўконлари учраб туради. Улар давлат корхоналари ва чет эл товарларини сотиш билан шуғулланади. Хусусий дўконлар ҳам ўз навбатида нуфузли ва оддий гуруҳларга бўлинади.

Давлат ва хусусий нуфузли дўконларда савдолашиш — индирим сўраш юқори ахлоқ белгиси саналмайди. Бошқа дўконларда баҳолар ўзгарувчан ва индиримлар 20—40 фоизгача етади. Харидор ундан ҳам арзон қилиб беришларини сўрай олади.

Давлат ва нуфузли хусусий дўконлар энг гўзал марказий кўча ва районларда жойлашган бўлиб, кенг ва озода, шинам, дид билан терилган моллари дизайн ва маданияти билан ажралиб туради. Масалан, ойна ва алюминдан қурилган марказий супермаркет, гўзал ресторан, кафе, дам олиш ва хизмат кўрсатиш муассасалари Анқарани томоша қилиш баланд минораси билан уйғунлашиб кетган. Бундай юқори тоифали магазин ва дўконларда юқори сифатли чет эл моллари сотилади. Табиийки, унда хизмат кўрсатиш ҳам олий даражада. Баҳолар тизими ҳам шунга яраша. Бундай дўконлар юқори табақали бой (зингин)лар магазинидир. Лекин бирортасининг эшигига бу бой учун, буниси камбағалга деб ёзилмаган. Шуниси диққатга сазоворки, бозор шу каби дўкон ходимлари харидорга бошқача назар билан қараш ҳам қилмайди, ёки «бужуринг» дейишни унутмайди. Харидор кимлигидан қатъи назар, сотувчи учун энг улуғ инсон, отадек мўътабар.

Дўконлар, магазинлар универсал, махсус ихтисослашган ва аралаш кўринишда ташкил этилган. Уларда иложини борича пештахталар молга тўла туради. Гўё харидор ўтиши учун ҳам жой йўқдай. Қизигини шундаки, бир хил тоифадаги дўконлар бутун бошли бир кўчани олади. Масалан, Анқаранинг икки марказий кўчаси тўлиқ енгил машиналар дўконларидан ёки Улусда учта кичикроқ кўча тилла буюмлар дўконларидан иборат.

Туркия тижорати оламида харидор учун доим кураш кетади. Бунда улар ғалаба қилишнинг энг асосий қуроли ва йўли яхши хизмат кўрсатиш деб билишади. Шунинг учун харидор эшикдан чорланади, кутиб олинади, чой, кофе ёки ширинлик билан меҳмон қилинади, кўнглига ёқимли сўз топади ва ниҳоят қандай товар олмоқчи эканлигини сўраб муддаога ўтади. Дўкондор иложини борича унга ўз молини сотишга интилади. Молларни сотишда унинг рекламасига алоҳида эътибор берилади. Туркияда бир қанча махсус реклама газета ва журналлари мавжуд. Телевидение ва радио кўнгина вақтинчи реклама учун ажратади. Кўргазмалли паннолар, ўзгарувчи нурли рекламалар кишиларни ресторан, кафе, банк ва бошқа жойларга чорлайди. Кўча-кўйларда, уй деворларида, хуллас ҳамма ерда хизмат қилувчи корхона, муассаса ва шахсларнинг исми ва номлари, манзиллари, телефон рақамлари кўзга ташланиб туради.

Дўкондорлар реклама кучини жуда яхши билишади. Улар бу илмни аъло даражада ўзлаштириб ва ҳаётга маҳорат билан тадбиқ этишади. Биз пойабзал магазинларининг бирини да бўлганимизда унинг соҳибини бу ерга Турғут

Ўзол келганлиги, суҳбатлашгани, ўзи ҳам Тургут Ўзол партияси аъзоси эканлигини гурур ва мароқ билан сўзлади, далили сифатида дўконда президент билан бирга тушган суратларини кўрсатди. Шу снгарин суҳбат ва расмларини бошқа дўконларда ҳам учратдик. Бу дўкондор президент номидан фойдаланаяпти, деган фикр эмас, чунки бундан ҳар иккала томон ҳам манфаатдор. Мазкур реклама президент учун халқ орасида бўлганини, у билан доимо бирга эканлигини таъкидласа, дўкондорга унинг дўкони шундай муътабар шахслар ҳам қадам ранжида қиладиган нуфузли дўкон эканлигини харидорга намойиш этади. Шунинг учун дўкондор ўз молларига озгина юқори баҳо белгилайди. Бошқа бир дўконда бўлганимизда хориганимизни сезган дўкондор, аввал ўтказди, сўнг чой берди ва у ёқ бу ёқдан гапга тутди. Ўз молларини узоқдан ва тўғридан-тўғри реклама қилди. Қачонлардир бувасининг отаси Туркистондан келгани ва у доим ота юртимизни кузатиб бораётгани, ҳозир юртимизнинг мустақиллигидан хурсандлиги ва яқин ойларда кўриб келиш нияти борлигини ҳам айтди. Самарқанд ва Бухоро, Тошкент ҳақида суриштирди. Ўз билганларини сўзлаб, билимдонлигини ҳам намойиш этди.

Яна бир дўкондор ўз дўконидан биз истаган мол топа олмаганимизни кўриб, у бошқа дўконда борлигини айтиб, манзилини берди, қўнғироқ қилиб бизнинг боришимиздан дўкондорни воқиф этди. Бошқа бир дўкондор «яна Истамбулга ташриф буюрсангиз кирасизлар», деб қуриллаётган дўконининг визиткасини берди.

«Ганчлик» («Ёшлик») кўлида бўлганимизда ресторан ва кабобхоналар олдида бизни кутиб олган хизматчилар: «биз фойда олиш учун сизни таклиф этмаймиз, ўз исми-миз ҳурмати, шарафи учун курашамиз,— деб таклиф қилар эди.— Номимиз хотираси учун ишлаймиз».

Ресторанда 1 ёки 2 киши ўтирса ҳам улар ҳеч қачон хўрандалар тепасига келиб туриш, кеч бўлиб қолганлигини эслатишни ҳаёлига келтиришмайди. Туркияда кабобхона, ошхона ёки ресторан хўранда хизматида бўлиб, узлуксиз очиқ. Чунки, у хусусий. Шунинг учун у харидор бир марта эмас, доимий бўлиб қолишини истайди.

Қайси идора ёки ташкилотга, фабрика ёки холдингга, хуллас у катта-кичиклигидан қатъи назар қаерга борманг ўз проспектлари, карта ва визиткалари, чиқарган китобларини, албатта тақдим этади. Бу аввало дўстлик рамзи, меҳмондўстлик белгиси бўлса, ундан ҳам диққатга сазовор нарса — ўзларини, фабрика ва молларини реклама қилишдир.

Туркия ички бозорида харидор сифатида туристларнинг тутган ўрни алоҳида. Йилига ўртача 5 миллиондан ортиқ турист келади. Уларнинг аксарият қисми бадавлат ва ҳордиқ чиқариш учун келганлиги туфайли хизмат ва молларнинг қанчалик арзон ёки қимматли эканлигига эътибор беринмайди. Бундан ташқари туристларнинг кўп қисми ривожланган мамлакатлардан, асосан Германиядан (42,1 фоиз), Англиядан (30,3 фоиз), Америкадан (22,3 фоиз) ташриф буюрганлар. Англия фунт стерлинги, АҚШ доллари, немис маркасининг Турк лирасига нисбатан юқори қадрли экан-

лиги ҳам моллар баҳосининг ўсишига таъсир кўрсатмай иложий йўқ. Шундай қилиб, юқорида қайд этилган омиллар Туркияда моллар баҳосини нисбатан баландроқ ва барқарор бир даражада сақланишини таъминлайди. Туркия ҳукумати туристларнинг мамлакатга кўплаб келишидан ниҳоятда манфаатдор, уларнинг ҳордиқ чиқаришлари, моллар харид қилишлари учун барча қўллашларни яратишга ҳаракат қилади. Шунинг учун Туркияда туризм яхши асосга эга.

Туркияда 200 минг ўринли 200 га яқин объект бор. Шу жумладан, кўп юлдузли меҳмонхоналари мавжуд. Уларнинг 80 фоиздан ортиғи гўзал денгиз соҳилларида қад кўтарган. Ҳозирда улар 5,5 миллионга яқин туристга хизмат кўрсатмоқда (4-жадвал).

Жадвалдан маълум бўлишича, 10 йил давомида туристлар сонини 4,2 марта, улардан валюта тушуми эса 9,2 марта ўсган. Бу туристлар учун яратилаётган шароит яхшиланиб, уларга кўрсатилаётган хизмат тури кенгайиб, баҳоси ошиб бораётганлигидан далолат беради. Дарҳақиқат, агар 1980 йилда туристларга атиги 128 хил хизмат кўрсатилган бўлса, 1991 йилга келиб унинг тури 450 хилга яқинлашди. Кўрсатилаётган хизматлар ўзининг сифат кўрсаткичлари бўйича жаҳоннинг энг юксак стандарт ва талабларига тўлиқ жавоб бера олади. Бундай ҳол туризмнинг ривожланиши учун ажратиладиган маблағларнинг ҳам тез суръатлар билан юксалиб боришини тақозо этади. Шу йиллар ичида туризмга йўналтирилган сармоя миқдори 12,8 марта ўсди. Туризм хизматларининг энг юқори рентабелли тармоқ бўлганлиги туфайли

4- ж а д в а л

**Туркияда 1980—1990 йилларда туристлар томонидан тушадиغان
валютанинг ўсиб бориши**

	1980		1985		1990		1991		1991 йилда 1980 йилга нисбатан % ҳисобда	
	Ўлчов бирлиги									
Чет эллик турист- лар сони		1288	2615	5389	5400	419,3				
валюта тушуми	млн. дол.	322	1094	3315	2650	822,7				
четга турист бўлиб борувчилар	млн. кнш	1795	1806	2917	2800	161,6				
валюта сарфи олинган	млн. дол.	104	324	520	600	576,9				
даромади	млн. дол.	83,8	274,5	1068,8	1071,6	1279,1				
давлат секторининг улуши (фонз)		44,6	36	13,9	16,5	-28,1				
хусусий сектор улуши (фонз)		55,4	6,4	86,1	83,5	+28,1				

бу маблағларнинг аксарият қисми хусусий сектор томонидан йўналтирилган. Шунинг таъкидлаш лозимки, хусусий тармоқнинг улуши мана шу йиллар ичида 28,1 фоизга кўпайиб, давлат секторининг улуши йилдан-йилга камайиб борганлигини кузатамиз. 4-жадвалдан биз чет элга турист бўлиб боровчилар туркияликлар ҳақида ҳам тасаввурга эга бўла оламиз. Ундан кўринишича, 1980—1990 йиллар давомида 10 миллионга яқин туркияликлар чет элларда бўлишган. Уларнинг сони шу йиллар ичида деярли 1,6 марта ўсган, валюта сарфи эса, 5,8 марта ташкил этади. Албатта, бу кўрсаткич чет элдан келган туристларга нисбатан 1,5 баробар кам, уларнинг валюта сарфи бундан ҳам кам миқдорга эга. Лекин бу кўрсаткичлар умуман Туркия аҳолисининг турмуш даражаси яхшиланиб бораётганлигидан далolat беради. Мамлакат иқтисодиёти нуқтаи назаридан ҳам ижобий ҳолдир, чунки туризмдан олинган даромадлар миқдори харажатларга нисбатан 3,5 марта юқори бўлган.

ТУРКИЯ ТАШҚИ БОЗОРИ

Туркия ўзининг ташқи бозордаги муносабатларида умумжаҳон мамлакатлари томонидан қабул қилинган принципларга риоя қилиш билан бирга шу давлатларнинг ўзига хос имконият ва шароитларини, ички ва ташқи аҳолини, уларнинг тарихий, миллий, ҳудудий хусусиятларини ўрганган ҳолда иш юритади. Бу муносабатлар мустақил сиёсат, тез ривожланаётган иқтисодиёт ва ақл-идрок билан олиб борилаётганлиги туфайли у 60-йиллар-

Туркиядаги экспорт ва импортнинг 1960—1990 йилларда ривожланиши 5-жадвал

Йиллар	Экспорт			Импорт			Ташқи савдо баланси			Ташқи савдо умумий ҳажми			Экспорт импортига нисбатан % ҳисобида	
	Ҳажми, АҚШ млн. долларини	Ўтган йилга нисбатан %	Ҳажми, АҚШ млн. доллар	Ўтган йилга нисбатан %	Ҳажми, АҚШ млн. долл.	Ўтган йилга нисбатан %	Ҳажми, АҚШ млн. доллар	Ўтган йилга нисбатан %	Ҳажми, АҚШ млн. доллар	Ўтган йилга нисбатан %	Ҳажми, АҚШ млн. доллар	Ўтган йилга нисбатан %	Ҳажми, АҚШ млн. доллар	Ўтган йилга нисбатан %
1960	321	-0,4	468	8,9	-147,0	-10,3	789,0	6,4	789,0	6,4	789,0	6,4	789,0	68,6
1980	2810,1	28,7	7909,4	56,0	-4999,3	78,0	10819,6	747,6	10819,6	747,6	10819,6	747,6	10819,6	36,8
1985	7958,0	11,6	11323,4	5,5	-3385,4	-6,6	19301,4	7,9	19301,4	7,9	19301,4	7,9	19301,4	70,2
1986	7456,7	6,3	11104,8	-2,1	-3648,0	7,8	18561,5	-3,8	18561,5	-3,8	18561,5	-3,8	18561,5	67,1
1987	10190,0	36,7	14157,8	27,5	-3967,8	8,8	24347,8	31,2	24347,8	31,2	24347,8	31,2	24347,8	72,0
1988	11662,0	14,4	1435,4	1,3	-2673,4	-32,6	25997,4	6,8	25997,4	6,8	25997,4	6,8	25997,4	81,4
1989	11624,7	-0,3	15792,1	10,2	-4167,4	55,9	27416,8	5,0	27416,8	5,0	27416,8	5,0	27416,8	73,6
1990	12959,3	11,5	22302,1	41,2	-9342,8	124,2	35261,4	28,6	35261,4	28,6	35261,4	28,6	35261,4	58,1

даги михдан тортиб машинагача четдан келтирувчи мамлакатдан ҳозирги замон техника ва технологиясини, асбоб-ускуналарини экспорт қилувчи мамлакатга айланди. Масалан, 1960 йилда Туркия 321 миллион долларли маҳсулот экспорт қилган бўлса, 1990 йилга келиб бу миқдор 12959 миллион долларни ташкил этади, яъни деярли 44 марта ўсди. Унинг импорти эса шу давр ичида 468 миллион доллардан 22302 миллион долларга етди, яъни 48,4 марта ўсди.

Туркиянинг экспорт-импортдаги ўзига хос хусусиятларидан бири четга маҳсулот чиқаришга қараганда, четдан кўпроқ маҳсулот келганлигидир. Экспортнинг импортга нисбатан 1960—1990 йилларда 29,6 фоиздан 81,4 фоизгача ўзгарган. Оқибатда экспорт-импорт баланси салбий қолдиқли бўлган. Мазкур қолдиқ 1960 йилда — 147 миллион, 1970 йилда 3338 миллион, 1980 йилда 4999 миллион, 1990 йилда эса 9342,8 миллион долларни ташкил этган (5-жадвал).

Бундай ноҳуш ҳолининг ўз сабаблари бўлиб, унинг асосийлари қуйидагилардир: биринчидан, мамлакат ишлаб чиқариши ва умуман иқтисодиётнинг ривожланиши жуда суст ёки умуман бўлмаган ҳолда халқ хўжалигининг ишлаб чиқариш воситаларига, аҳолининг эса истеъмол буюмларига бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондириб бўлмай қолади. Натижада четдан маҳсулот олиб келиш зарурати туғилди ва аксинча, иқтисодиётнинг тез ривожланиши, ишлаб чиқаришнинг юксалиши ва диверсификацияси даврида ҳар хил машина-ускуна ва моддий-товар ресурсларига бўлган мамлакатнинг эҳтиёжи тез ўсади. Бун-

дай ҳолатда уларни қондиришга ички ресурсларнинг етишмай қолиши табиий.

60-йиллардаги экспорт-импортнинг салбий кўрсаткичи Туркия халқ хўжалиги ривожланишининг паст даражаси сустиги билан изоҳланса, аксинча, 90-йиллардаги мамлакат иқтисоднётининг тез ривожланаётганлиги, ишлаб чиқаришнинг барча тармоқлари тез кенгаётганлиги билан изоҳланади. Масалан, 1990 йилда янгидан 33,2 миллион квадрат метр уй-жой бинолари, 3000 километрдан ортиқ йўл қурилган ва 60 километрли тоғ тагидаги дарё сувини ўтказиш учун ер ости йўли қурилиши давом этмоқда. Хуллас, ҳозирги кунда Туркияни катта қурилиш майдонига ўхшатиш мумкин. Унинг бутун ҳудудида айниқса, денгиз соҳилларида жуда катта қурилиш ишлари олиб борилмоқда. Булар четдан келтирилган асбоб-ускуна ва бошқа товарлар миқдорини табиий равишда кўпайтиради.

Туркияга кейинги йилларда, юқорида қайд этилганидек ҳар йили ўрта ҳисобда 5 миллион турист келиб кетмоқда. Уларнинг озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа кўпгина эҳтиёжлари экспорт-импорт балансида эмас, балки шу моддий ресурсларнинг балансларида ўз аксини топади. Демак, бу нарса статистика ҳисоблаш услубига тегишли ўзгаришлар киритиш лозимлигидан далолат беради. Акс ҳолда экспорт миқдори сунъий равишда камроқ кўрсатила беради.

Айни шу каби валюта, кредит ва инвестициялар бозордаги кирим ва чиқим, ундан кўриладиган даромад, фойда, зарар ҳам бу статистик ҳисоблаш услуби билан экспорт-импорт балансида кўрсатилмайди. Ваҳоланки,

бу операцияларнинг Туркия учун аҳамияти айниқса каттадир: масалан, 1980 йилдан 1992 йилнинг июль ойига қадар доллар қиймат курси турк лирасига нисбатан деярли 92 марта ўсган, яъни 1 доллар қиймати 76 дан 7000 лирагача кўтарилган.

Туркия иқтисодиёти учун характерли хусусиятлардан бири инфляциянинг юқори ва узлуксиз даражада ўсиб боришидир. Масалан, инфляция даражаси 1973 йилда 20,5 фоиз бўлган бўлса, 1980 йилда 107,2, 1985 йилда 43,2 фоиз, 1990 йил 69,6 фоиз ва 1992 йил июнь ойида 70,1 фоизни ташкил этди. Инфляциянинг экспорт ва импорт муносабатларига таъсирини камайтириш ва корхоналарни хорижга кўпроқ маҳсулот чиқаришга рағбатлантириш учун экспортга чиқариладиган товарларга ички бозорларда сотиладиган айни товарларга нисбатан паст даражада солиқ белгиланади. Бу эса экспорт миқдорини нисбий, яширин равишда кам қилиб кўрсатишга олиб келади. Кўриб чиқилган омиллар ва Туркиянинг юқорида зикр этилган тажрибаси Ўзбекистон учун жуда мос келади.

Кейинги ўн йил ичида Туркиянинг экспорт ва импорт муносабатлари нафақат миқдор жиҳатидан, балки сифат жиҳатидан ҳам мукаммаллашди ва ривожланди. Бу даврда Туркия чет элларга хом ашё, биринчи навбатда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспорт қилувчи мамлакатдан саноат маҳсулотлари экспортёрига айланиб борди. Агар 1973 йилда экспорт молларининг деярли 66 фоизини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ташкил этган бўлса, 1990 йилга келиб унинг улуши 21,8 фоизгача қисқарди. Экспорт маҳсулотлари тар-

кибида сермеҳнат, айниқса юқори малакалик меҳнат сарфини талаб этувчи товарлар ошиб борди. Масалан, 1980—1990 йилларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилиш 8,7 мартага ўсди, шу жумладан, машина ва ускуналар экспорти деярли 10 марта, электр жиҳозлари 20 мартадан ортиқ ўсди (6-жадвал).

Туркия ўзининг ҳар хил 211,9 миллион долларли реакторларини, механик жиҳозлар ва уларнинг заҳира қисмларини ҳозирги кунда жаҳоннинг 92 мамлакатига, умумий қиймати 475,8 миллион долларли электр машина, асбоб-ускуналарини, телевизион ва коммуникацион, уларнинг эҳтиёт қисми ҳамда деталларини 83 мамлакатга, қиймати 139,7 миллион долларли юк ташиш машиналари, трактор, мотоцикл ва велосипедлар, уларнинг эҳтиёт қисмларини 67 мамлакатга етказиб бермоқда. Турк товарлари истеъмолчилари орасида АҚШ, Англия, Германия, Япония каби ривожланган мамлакатларнинг йирик нуфузли фирмалари, концернлар, кампаниялари, транснационал корпорациялар бор. Туркиянинг импортида 1990 йилда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари 5,9 фоизни, металл буюмлари 17,7 фоизини, саноат товарлари 76,2 фоизни ташкил этган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ўз эҳтиёжларини деярли тўлиқ қоплайди. Металл ва саноат маҳсулотлари эса аксарият ҳолларда кооперациялашган ярим тайёр маҳсулотлар етказиб бериш алоқаларидан иборат, бу эса иқтисодиётнинг жаҳон давлатлари бирлиги билан яхши уйғунлашганидан далолат беради.

Туркия экспортининг халқ хўжалик тармоқлари бўйича ривожланиши (млн. доллар)

1	1980 йил	1985 йил	1990 йил	1990 й. — 1980 й.-га нисбатан % ҳисоб-бида
1. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари:	1671,7	1719,4	2126,5	127,2
шу жумладан, ўсимликлар	1535,0	1441,5	1783,9	116,2
пахта толаси	322,6	169,8	133,5	41,4
тамаки	233,7	330,1	481,5	206,0
ер ёнғоқ	394,8	255,4	266,2	67,4
майиз	130,3	74,9	162,9	125,0
бошқалар	453,6	611,3	739,8	163,1
2. Чорвачилик маҳсулотлари	108,2	244,2	277,4	256,4
3. Сувлар	22,7	21,0	52,7	232,2
4. Ўрмон маҳсулотлари	5,8	12,7	12,5	215,5
5. Тоғ-кон маҳсулотлари	191,0	243,8	413,2	216,3
6. Саноат маҳсулотлари	1047,4	5994,9	9087,6	867,6
7. Қишлоқ хўжалик хом ашёсини ишлаш маҳсулотлари	209,4	646,6	918,6	438,7
8. Нефть маҳсулотлари	38,5	372,0	254,2	660,3
9. Саноат товарлари:	799,5	4976,3	7914,8	990,0
— цемент	39,6	43,7	34,2	86,4
— кимё маҳсулотлари	76,0	265,6	774,0	1018,4
— пластмассалар	15,9	107,9	312,5	1959,1
— тери маҳсулотлари	49,5	484,4	604,9	1222,0
— ёғоч маҳсулотлари	4,3	105,8	16,0	372,1
— тўқимачилик маҳсулотлари	424,3	1789,5	3507,8	826,7
— сопол ва ойна маҳсулотлари	35,9	189,6	258,4	719,8
— металлургия маҳсулот-				

1	2	3	4	5
лари	33,9	988,8	1348,8	4005,3
— металл буюмлари	18,3	115,5	265,9	1453,0
— маданий буюмлар	8,1	72,5	22,7	280,2
— электроника маҳсулот- лари	11,5	118,9	234,1	2035,9
— транспорт воситалари	50,3	146,6	154,3	306,2
— бошқалар	10,2	189,6	185,7	1820,0
— машина ва асбоб- ускуналар	21,7	377,7	195,5	900,9
Жами:	2910,1	7958,1	11627,3	309,9

Халқаро иқтисодий муносабатлар назарияси шунини таъкидлайдики, ҳар қандай мамлакат учун халқ хўжалигининг барча соҳалари тармоқларини ўзида ташкил этиши шарт эмас. Бу борада ҳар бир мамлакат ўз имконияти, тарихий касб-кори, ихтисослашувчи қазилма бойликлари, миллий, табиий, ҳудудий ва бошқа хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда саноат ва бошқа зарур ишлаб чиқариш соҳаларини ташкил этмоғи лозим. Акс ҳолда бу тармоқ фақат зарар бериши мумкин. Масалан, собиқ СССР томонидан 10 йиллар давомида Улан-Баторда қурилиб ишга туширилган темир-бетон уй-жой комбинатларининг қуввати унинг маҳсулотига эҳтиёж бўлмаганлиги туфайли атиги 40—45 фоизигина фойдаланилмоқда. Бу принцип айниқса, экспорт товарлари ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан алоҳида диққатга сазовардир. Табиийки, экспортга қанча кўп маҳсулот чиқарилса, ана шу мамлакат учун шунча яхши, фойдали ва

самарали ҳисобланади. Бироқ бу борада ҳар бир давлат ўзининг реал имкониятларини, ўз товари жаҳон бозорида қандай ўринни эгаллашини ҳам аниқламоғи керак. Шунинг учун ҳам Туркия катта маркетинг изланишларини олиб бориб жаҳон бозорида ўз ўринини топишга мувофиқ бўлди. Бу ўрин айниқса йўловчиларга мўлжалланган майда консервалар, ойна, пластмасса, тикувчилик ва тери маҳсулотлари ишлаб чиқаришда намоён бўлган. Шунинг учун ҳам айнан шу сингари маҳсулотлар турини ишлаб чиқаришни кўпайтиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Жумҳуриятимиз ҳам шу принципдан тўлиқ фойдаланиши мумкин. Масалан, бизда пахта етиштириш ва пахтачилик саноати, машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш, уни экспорт қилиш учун қадимдан юксак мамалакали кадрлар, моддий-техника базасига эгамиз. Шу каби имконият бизда киноаппаратлар, электр лампалари, экскаваторлар, нодир металллар, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва бошқа бир қанча товарлар ишлаб чиқаришда ҳам мавжуд. Бироқ айрим ташкилий камчиликлар мазкур тармоқларда тўлиқ давлат монополиясининг мавжудлиги ва оқибатда рақобатнинг мутлақ йўқлиги натижасида экспортга кўплаб маҳсулот чиқариш имконини беролмаяпти.

Туркиянинг экспорт-импорт муносабатларида ОЭСР (иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти) мамлакатларининг ўрни алоҳидадир. Уларнинг Туркия импортидаги улуши 1984—1990 йиллар давомида 52 фоиздан 54 фоизгача, экспорт улуши эса 52 фоиздан 68 фоизгача ўсди. Улар, айниқса, Европа

иқтисодий ҳамкорлик мамлакатлари билан дўстона ва фаол муносабатларга эгадир. Туркия ислом мамлакатлари билан ҳам дўстона, яқин муносабатларда бўлиб, уларнинг Туркия импортидаги улуши 1990 йилда 17 фоиз, экспортда эса 19 фоизни ташкил этди. Бу мамлакатлар ичида Ироқ, Эрон, Саудия Арабистони, Бирлашган Араб Амирликлари, Қувайт давлатлари алоҳида ўрин тутади. Улар Туркияга асосан нефть ва нефть маҳсулотлари, цемент етказиб беради. Бунинг эвазига Туркиядан сабзавот ва полиз маҳсулотлари, кийим-кечак воситалари, машина ва асбоб-ускуналар оладилар. Туркия собиқ социалистик мамлакатлар билан яхши муносабат ўрнатган эди. Шуниси характерлики бу давлатлар билан Туркиянинг муносабатлари кейинги йилларда, айниқса, яхшиланиб борди. Масалан, 1984—1990 йилларда мазкур давлатларнинг Туркия импортидаги улуши 9 фоиздан 11, фоизга, экспортдаги улуши эса 5 фоиздан 8 фоизга ортди.

Собиқ социалистик мамлакатлар, айниқса, собиқ СССР билан савдо-сотиқ муносабатлари узоқ тарихга эга бўлиб, бу мамлакатлар билан бўлган умумий товар оборотининг деярли 5 фоизини ташкил этган. Туркия собиқ СССР дан қиймати 1243,5 миллион долларли 56 хил товар сотиб олган. Шулардан 670 миллион долларга минерал моддалар, нефть маҳсулотлари, кўмир, 65,9 миллион долларга темир ва пўлат, 77,2 миллион долларли анорганик қазилмалар, рангли металллар, радиоактив элементлар, нодир ер ости металлари ва изотоплари ва бошқалар харид қилган. Собиқ СССР га эса ўз навбатида қиймати 531,1 мил-

лион долларли 76 хил маҳсулот экспорт қилган. Улар ичида мевалар (55 миллион доллар), чорва маҳсулотлари (47,3 миллион доллар), совунлар ва кир ювиш воситалари (49 миллион доллар), темир ва пўлат маҳсулотлари (45 миллион доллар) бор. Туркия бутун жаҳон мамлакатлари билан дўстона самарали иқтисодий муносабат ўрнатгани биз учун айниқса, ўрناق бўларлидир. Биз бу ўринда бир қанча эркинлик ва ҳатто устунликка ҳам эгамиз. Бизнинг собиқ СССР таржибидан чиқиб, мустақил давлат сифатида халқаро доирага чиқишимиз жаҳоннинг барча мамлакатларида жуда катта эътибор ва қизиқиш уйғотди. Бизнинг юксак илмли ва меҳнаткаш халқимиз, ер ости қазилма бойлиқларимиз, табиий шароитимиз, ҳудудий хусусиятларимиз, ҳамма билан осойишта ва тинч-тотув, ҳамжиҳат яшашга мойиллигимиз ҳар қандай хорижий мамлакатларни ўзига чорламай иложи йўқ. Биз бу объектив шароитдан тўлиқ фойдаланишимиз, уни қўлдан бермаслигимиз лозим. Биз учун анъанавий бозорлар билан бирга мутлақ янги бозорлар, жаҳон бозори очилди.

Эски советлар ва биринчи галда мустақил Марказий Осиё мамлакатларининг бозори биз учун 100 йиллар тарихга эга бўлган қўниқўшничилик бозоридир. Унга бўлган эътиборни озгина бўлсада сусайтириш катта хато бўлур эди. Ҳозирги куннинг вазифаси бу иқтисодий муносабатларга янгича тус бериш, ҳозирги жаҳон бозори қонунларига мослашиш, тенглик, ўзаро ҳурмат ва манфаатдорлик каби дунёвий принципларга тўлиқ риоя қилишдир.

Жумхуриятимиз Осиё бозори сиёсатини ҳам тўғри йўлга қўйиши, мукаммаллаштириши ва ривожлантириши лозим. Биз бунда Япония ва Жанубий Шарқий Осиё мамлакатлари — Малайзия, Сингапур, Гонконг, Тайвань, Жанубий Корея каби мамлакатлар бозоридан энг янги техника ва технология харид қилиш, ўзимизнинг маъдан ва қайта ишланган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларимизни сотиш Хитой, Ҳиндистон, Бангладеш, Покистон каби давлатларга айрим машина ва асбоб-ускуналар экспорт қилиш ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини импорт қилишда фойдаланишимиз мумкин.

Европа бозори биз учун алоҳида аҳамият касб этади. Бунда биз илгари собиқ социалистик мамлакатлар бозорида пахта толаси ва бошқа хом ашёларни етказиб берувчи сифатида иштирок этган бўлсак, эндиликда бу анъанавий алоқалар мутлақ тенглик, ҳамкорлик, манфаат асосида давр талабига монанд ўрнатилиши ва тайёр маҳсулот ва келажакда янги техника, серунум технология билан савдо-сотиқ қилувчи мамлакат сифатида ҳаркат қилишимиз лозим. Жумхуриятимиз учун мутлақ янги ҳисобланган бозорлар Фарбий Европа, Америка ва Африка қитъаларининг бозорларидир. Бу бозорлар биз учун энг унумли ва манфаатли бўлиши мумкин. Бунда жумхуриятимизда етиштирилмайдиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва ишлаб чиқарилмайдиган саноат молларини ўзимиздаги бор маҳсулотлар билан олди-сотти ишларини амалга оширишимиз мумкин. Мазкур бозорлардан фойдаланишда ислом динидаги мамлакатлар, шу жумладан Осиё ва Европанинг дарвозаси

саналмиш Туркия бизга жуда катта ёрдам бериши мумкин.

Биз динимиз бир мамлакатлар ўртасида алоқани яхшилаш билан бирга ўзга диндаги мамлакатлар орасидаги ҳар қандай муносабатларни ҳам яхшилаш ва ривожлантиришга интилишимиз лозим. Қуръони Карим ҳар қандай дин, элат, миллат орасидаги низоли маъқул топмаган. Умуман диндорлар уруш, жанжал, ўғирлик, фахш, қаллоблик сингари ҳулқни қоралайди. Биз бу ўринда христиан, католик ва бошқа диндаги мамлакатларнинг ҳам дўстлик ташкилотлари тажрибасидан фойдаланишимиз мумкин. Туркиянинг чет эллар билан муносабатларида айрим мамлакатлар алоҳида ўрни тутайди. Масалан, Туркия Германия билан тарихан боғланган бўлиб, улар орасидаги муносабат алоҳида ишонч ва ҳурматга асослангандир. Германиянинг 1990 йилда Европа ҳамкорлик мамлакатлари Туркия экспортдаги улушининг 18,4 фоизи, импортнинг 14,3 фоизини ташкил этган.

Туркия 1990 йилда Германияга ҳаммаси бўлиб, 3063,6 миллион долларли барча маҳсулот турларидан импорт қилади. Уларнинг 1990 йилдаги асосий турлари бўйича экспорт ва импортнинг миқдори қуйидаги 7-жадвалда берилган.

Туркиянинг тажрибасига қараб шуни айтиш лозимки, жумҳуриятимиз учун қадимий иқтисодий жиҳатдан яқин, савдо-сотиқ олиб борган мамлакатлар қадимги ипак йўли билан боғланган мамлакатлардир. Улар билан иқтисодий муносабатларни қайтадан, янгича принциплар асосида ташкил қилиш жумҳу-

1990 йилда Туркия-Германия ўртасидаги экспорт
ва импорт маҳсулотлари

	Экспорт		Импорт	
	миқдори	млн. дол.	миқдори	млн. дол.
Анорганик химикатлар, қийматли металллар, ра- диоактив элемент (ва изотоп) бирикмалари (тонна)	6595,6	2,9	542222,2	164,8
Буёқчилик моддалари, асбоблари, пигментлар паста ва бирикмалар (тонна)	264,3	2,0	15608,3	120,2
Пластмасса ва унинг маҳсулотлари (тонна)	3897,7	4,6	52897,7	139,1
Темир ва пўлат (тонна)	88891,7	34,5	203615,3	138,8
Темир ва пўлат ашёла- ри (тонна)	19694,6	24,4	59220,9	112,8
Реактив қозонлар, ма- шиналар, механик жи- ҳозлар, буюмлар, улар- нинг эҳтиёт қисмлари (тонна)	9939,1	46,8	75490,9	1124,5
Электр машина ва ас- боб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар, телевизор ва ўтказгичлар, моторли транспортлар, велосипед- лар (дона)	166,3	157,6	7725	379,3
Трактор, мотоцикл, улар- нинг детал ва алоҳида керакли қисмлари (тонна)	5782,8	11,5	604	346,3
Янги ҳўл мевалар, апель- син, тарвуз, бошқа полиз экинлари (тонна)	166085,2	303,3	143,1	0,34
Тери маҳсулотлари, чарм бўёқ ва маданий буюм- лар (тонна)	6075,6	342,7	2520,3	14,1
Тўқилган кийим ва ашё- лар (метр)	34479,8	735,9	25,4	0,99

риятимиз иқтисодиётининг тез ривожланишига яна бир омил бўлиши мумкин.

Икки мамлакат орасидаги иш кучининг миграцияси ҳам бизга ўрناк бўларлидир. Масалан, Германияда ҳозирги кунда 2,2 миллионга яқин турк истиқомат қилади ва ишлайди. Уларнинг Туркияга ўтказаетган валюталари чет эллардан тушаётган умумий валюталарнинг 20 фоизигача етади. Биз бунда фақат валюта тушумларинингина эмас, балки Германиядан орттирилатган илм ва ишлаб чиқариш тажрибасининг бебаҳо эканлигини чет элларда бўлиб, иш тажрибаси орттирган ходимларнинг меҳнат сифатининг унути юқорилигида кўрамиз. Туркия саноат корхоналарида ишлаётган инженер раҳбар ходимларнинг 50 фоизига яқини Германия илмгоҳини битирган ё у ерда иш кўрган ходимлардир. Туркияга кириб келган немисча аниқлик, тозалик, юқори сифатли иш бажариш, интизом сингари сифатлар айниқса қадрли.

Биз ўзимиздаги ортиқча ишчиларни бизга руҳан яқин бўлган мусулмон араб мамлакатларига ва жанубий-шарқий осие мамлакатларига кўплаб юбориш, йўл-йўриқларни, тартибларини ишлаб чиқармоғимиз керак. Иш кучи борган мамлакатларда қолиб кетмаслигини таъминлаш учун улар қайтиб келганда яхшироқ иш билан таъминлаш, улардан солиқ олишда имтиёзлар белгилаш сингари чоралар кўзда тутилмоғи лозим.

ҚАДРИЯТЛАР

Туркияда инсон қадриятларининг нақадар улуғланиши ва ардоқланишни кузатиш мумкин. Инсон ўзининг келиб чиқиши, миллати, ирқи, жинси, мамлакати ёки бошқа белгиларидан қатъи назар тенг биродардир. У ҳамма мавжудотларнинг энг мўътабар улуғи, саркори ва тождир. Шунинг учун ҳам уни ўраб турган барча борлиқ ва нарсалар унинг учун яратилган ва унга хизмат қилмоғи лозим. Бу нафақат Қуръони Қаримда, балки жаҳоннинг энг мўътабар, илғор кишилари фикр-зикрида, олимлар илмий ишларининг туб масаласидир. Бу назария қайси мамлакатда тўлиқ тадбиқ этилган бўлса, ўша ерда фаровонлик, ҳурлик ва осойишталик ҳукм суради ва аксинча, нотўғри талқин қилинган ҳаётга ноўрин қўлланган ерда қувғинлик, нотинчлик, азоб-уқубат бўлади. Биз буни ўз тажрибамизда бошдан кечирдик ва «лаънати капиталистлар» эришган ютуқларда натижасини кўрдик.

Бу назарияни ҳаётга тадбиқ этишда икир-чикр, катта-кичик, кўп-кам, бирламчи ёки иккиламчи каби тушунчалар бўлмаслиги, ҳаммасига энг муҳими, зарурий масала сифатида ёндошмоқ лозим.

Биз бу борада марксизмнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш ва унда ишлаб чиқаришнинг бош, етакчи йўли ҳақидаги назариясини мисол қилиб келтирмоқчимиз. Унга мувофиқ ҳамма нарсанинг, ҳаётнинг ҳам асосини моддий неъматлар ишлаб чиқариш, миллий даромад яратиш ташкил этади. Шунинг учун у биринчи галда, энг аввало ва

устун даражада ишлаб чиқариш ривожланиши лозим деб таъкидланади. Бу нуқтан назар, умуман олганда, тўғридек туюлади. У амалда собиқ социалистик мамлакатлардагина кўрилди. Моддий неъматлар ишлаб чиқаришни тезроқ юксалтириш учун кўплаб маблағ ажратилди, энг юксак малакали кадрлар, ишчи кучлар, пул, ахборот маблағлари, моддий ресурслар йўналтирилди. Натижа бутунлай бошқача бўлиб чиқди. Ривожланиш бир томонлама бўлиб қолди. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш бир мунча оз вақтга ривожланган бўлса, бошқа тармоқлар ортда қола бошлади. Улар ичида фан-техника, санъат ва маданият, маориф ва соғлиқни сақлаш, айниқса катта талофат кўрди. Ваҳоланки, бу тармоқлар ҳам ўз навбатида ишлаб чиқаришнинг ривожланиши учун шарт-шароит яратувчи муҳим омил эканлиги маълум. Оқибатда халқ хўжалиги тармоқлари орасида номуносиблик вужудга келди, меҳнат унумдорлиги, фондлардан фойдаланиш даражаси пасая борди. Яширин ва нисбий ишсизлик, инфляция авж олди. Мамлакат иқтисодиёти инқирозга юз тутиб, ички ва ташқи зиддиятлар кескинлашди.

Маркс назариясига қарама-қарши ўлароқ «буржуа» иқтисодчилари умумиқтисодни икки йўсинда: ишлаб чиқариш ва хизматлардан ташкил топган деб таърифлайдилар. Уларнинг фикрича, ҳар иккала тармоқда ҳам миллий даромад яратилади. Шундай экан, бундан хулоса шуки, ҳар иккала тармоқнинг ривожланишига барабар эътибор берилмоғи лозим. Ижтмоий меҳнат унумдорлигининг узлуксиз ўсиши, илмий-техника революциясининг жа-

даллашуви иқтисодиётнинг тўхтовсиз юксалишига олиб келади. Бу назариянинг ҳаётдаги кўрinishи хизматларнинг умумжаҳон иқтисодиётидаги улушнинг тез суръатлар билан ўсиб боришида намоён бўлади. Бу ҳол Туркия мисолида, айниқса, яққол кўзга ташланади.

Туркияда инсон қадриятларига ҳурмат ва эътибор, улуғлашни болага она сuti билан сингдириб борилади. Болаларни ёшлиқдан Ватанга чексиз муҳаббат, садоқат руҳида тарбиялайдилар. Уларга иттифоқчилик, жамоатчилик, иноқлик, бир-бирларига иззату ҳурмат сингари туйғуларнинг аҳамияти эринмай тушунтирилади.

Ёш авлодни тарбиялаш узлуксиз бир тизим шаклига солинган бўлиб, у боланинг ёшига мос равишда йилдан-йилга мураккаблашиб, унинг онлавиий жамиятдаги мавқеи, эътиқоди, иқтидори каби шахсий хусусиятлари ҳам эътиборга олинади.

Бола тарбиясида она, мактаб, ўрта ва олий таълим каби киши ҳаётидаги ҳар бир босқич из қолдирарли даражада аниқ, равон ва аҳамиятлидир. Бу улуғ қадриятлар дарсликларнинг ҳаммасида нафақат адабиёт ёки тарих, ҳатто математика фанида ҳам энг асосий масала ҳисобланади. Она ватан тарихи у ёки бу шаклда университетнинг ҳамма факультет ва курсларида ўргатилади. Инсон қадриятларининг улуғланиши, турк халқининг ниҳоятда юксак ватанпарварлик туйғусида тарбияланишига имкон берувчи омиллар; ёшларни болалиқдан бир тизим бўйича узлуксиз тарбиялаб бориш; тарбиявий ишларнинг мамлакатнинг барча ҳудудлари, минта-

қалари, табақа, муҳитда тўғри йўлга қўйилганлиги ва амалга оширилганлиги; аҳолининг аксарият қисми (90 фоизи) бир миллатга, бир динга-мусулмон (99 фоиз) динига мансублиги; ўтмиш меросга алоҳида ҳурмат ва эътибор беришдан иборат.

Турклар ёшлар тарбиясида ҳам жаҳон халқларининг шу соҳадаги тажрибасидан ўз хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олган ҳолда фойдаланадилар. Бунда, улар диний эътиқод ислом дини назарияларидан тўлиқ фойдаланадилар. Қуръони Карим ва Ҳадислар мактабларда ўқув дастурларига киритилган. Бунинг боисини англаш қийин эмас, чунки илоҳиёт дарсларида тарбия бобинда фақат инсонга яхшилик, поклик, она-ватанга фидойилик ўргатилади. Давлат ва дин масалаларида мамлакатда дунёвий давлат шакллантирилиши лозимлиги аниқ белгилаб олинган. Шунинг учун ҳам дин пешволари давлат ва халққа хизмат қиладилар. Туркиядаги саксон вилоятнинг ҳаммасида диний ташкилотлар, муфтиятлар мавжуд. Бундан ташқари, ҳар бир касаба-туманда ҳам муфтиятлар бўлиб, улар ҳокимликка итоат этиб, давлатдан маош оладилар. Уларнинг вазифалари халқни тўғри йўлга бошлаш, ўрталаридаги тушунмовчиликни бартараф этиш, ислом шаръатининг мавқеини мустаҳкамлашдан иборат.

Туркия дин ходимлари юқори малакали дунёвий илмлардан бохабар замон талабларини тушунадиган кишилар. Бу уларга янада кучобру беради. Бунинг боиси университетнинг илоҳиёт куллиётларида ҳам, имом-хатиб лицейларида ҳам тафсиф, ҳадис, фикх, ақоид каби диний илмлар билан бир қаторда дунёвий

илмлар ўргатилади. Бу фанлар иккинчи даражали илм эмас, балки замонавий асбоб-ускуналар лабораториялар билан қуролланган ҳолда энг янги усул билан олиб борилади.

Туркларда ўтмиш меросга меҳр-муҳаббат, иззат-эътиборла қаралади ва улар асосида фарзандларини тарбиялайдилар. Туркияда бизга қизиқиш мавжуд бўлган. Чунки мактабдан бошлаб олий ўқув юртларигача туркларнинг Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистондан келиб чиққанликлари уқтириб келинган. Шунинг учун ҳам улар Туркистонни меҳр билан «ота юрт» деб атайдилар. Ибн Сино, Хўжа Аҳмад Яссавий, Хўжа Исмоил Бухорий, Имом Термизий, Беруний, Улуғбеклар каби буюк алломаларни турклар ҳам ўз аجدодлари деб билладилар. Уларнинг қабрлари зиёрат маскани. Улар билан фахрланадилар, уларнинг номлари билан фарзандларини тарбиялайдилар. Туркистонда бўлаётган сиёсий, иқтисодий социал ва бошқа барча ўзгаришлар турк олимлари ва жамоатчилигининг доимо диққат марказида бўлган. Туркистонда вужудга келган кейинги йиллардаги ўзгаришлар Туркияда, айниқса ўзининг ижобий акс-садосини топди. Давлат, жамоат ва сиёсий раҳбарлар (марҳум Т. Ўзал, С. Демирел, Э. Иненю кабилар) Туркиянинг собиқ СССРдан ажралиб чиққан мусулмон мамлакатлари билан азалий алоқаларни қайта тиклашга катта куч сарфламоқдалар. Тарихчи олим Маҳмуд Саройнинг асарлари бу алоқаларнинг тарихий аҳамиятини англатишга хизмат қилмоқда.

Турклар учун энг улуғ сиймолардан бири Мустафо Камол Ота Туркдир. У Туркия Республикасининг асосчиси ва биринчи президен-

ти ҳисобланиб, ўз халқи, ватани йўлида ҳаётини тиккан буюк инсондир. Туркия биринчи жаҳон урушида мағлубиятга учраган, Антанта мамлакатлари томонидан истило қилинади. Уларга қарши кучларни бирлаштириб, миллий-озодлик ҳаракатини бошқарган Ота Турк бошчилигидаги қуролли кучлар чет эл интервенциясини барбод этган. Унинг ташаббуси билан республика тузилиб, Халифалик бекор қилинган.

У шахсий ҳаётда ҳам ўрнак бўларли, олий хулқ-атворли, ботир, инсонпарвар шахс бўлган. Бу улуғ инсондан миннатдор турк халқи кўчалар, ўқув юртлари, театр, ўйингоҳлар, боғлар, корхоналарни унинг номи билан атайдилар. Ота Турк номи ёшларни ватанга содиқликка, халқни севишга доимо ундайди.

Турк одатларига кўра ўтганларни хотирлаш муқаддасдир. Бу маросимлар ниҳоятда камтарона ва шинам ўтказилади. Шу кун ўтганларнинг фазилатлари эсланади, қандай инсон бўлганликлари таъкидланади. Бу борада бизга бир вақтлар мерос бўлиб, анъанага айланай деб қолган ўтганлар ҳисобига обрў орттириш, барча камчиликларни улардан деб билиш туркларнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Минг шукрларки Президентимиз шарофати билан биз ҳам ушбу оддий фазилатни уқиб олмоқдамиз.

Турклар ёшларни болалигидан ота-она, қариндош-уруғ ва ўзидан ёши улуғларни иззат-ҳурмат қилиш, оқибатли бўлиш руҳида тарбиялайдилар. Мазкур тарбиявий иш узлуксиз ва ҳамма ерда: жамоатчилик орасида ҳам, масжид ва мактабларда ҳам, ишхона ва расталарда, матбуот, радио ва телевидение-

ларда ҳам кенг талқин қилинади. Болалар, умуман ҳар бир киши ўзидан катталарнинг қўлини ўпиб, кўз ва пешоналарига суртиб, ҳурматларини бажо келтирадилар.

Ватанпарварлик, халқпарварлик, ожизларга ёрдам, қариларга ҳурмат, ёшларга иззат каби энг яхши хулқ-атвор ва одоб таълимини қурбон ҳайити, рамазон ҳайити, озодлик байрами сингари катта йиғинларда мамлакатнинг улуғ сиёсатдонлари, олиму фозиллари, дин ва давлат арбоблари олиб борадилар.

Кундалик ва жума намозларида ўқиладиган ваъзхонлик ёшлар ва аҳоли тарбиясида ғоят аҳамиятлидир. Бу дамларда яхшилик уруғи сепилади. Ватан ва халқ манфаатларининг энг улуғлиги биринчи навбатда адо этилажаклиги уқтирилади. Кишиларнинг байрам ва тўйлардаги учрашувлари, уларнинг ўзаро иззат ва ҳурмат муносабатлари эътиборга лойиқдир. Улар кўришганларида юзларини юзларига босиб кўришадилар, бу билан ўзларининг соғинч ва учрашувдан хурсандликларини изҳор қиладилар. Самимийлик, беғуборлик, камтарлик учрашувларга ажиб бир файз киритади.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, Туркия аҳолиси аксарият қисмининг хулқи ниҳоятда яхши. Биз Туркияга қилган илмий саёҳатимиз вақтида бирорта эркакни, ёшу қарининг аёлга, аёлнинг эркакка суқланиб беҳаёларча қараганини, сўз отганини кўрмадик. Ичимлик ўтиришларда, тўйларда ҳам тортилмас экан. Биз бўлган ерларда иш юзасидан расмий учрашув ва расмий маросимлардан ташқари оддий оилалар, мусулмон ташкилотлари ва кўпгина ерларда, учрашувларда ав-

вало ширинлик, сўнгра совитилган алкогольсиз ичимликлар ва чой билан суҳбат ўтказдилар.

Туркия халқи ўртача Европа халқига нисбатан алкогольсиз ичимликларини 10 мартадан камроқ истеъмол қилар экан (Европа аҳолиси йилига ўртача алкогольга 200 доллар, Туркия халқи эса 20 доллар сарфлайди).

Турклар жуда меҳмондўст халқ. Лекин ортиқча, бекорчи ва бемаъни харажатларга ҳеч товлари йўқ. Ўз имкониятларига қараб меҳмон чақирадилар, тўй қиладилар. Меҳмонга ҳам ўзлари каби керакли миқдорда овқат ва вақт ажратадилар. Вақтни жуда қадрлашди уни бекорга сарфлашга йўл қўйишмайди.

Бизни ажаблантирган нарсалардан яна бири ўғирликнинг деярли йўқлиги. Улар шахсий машиналарини кўча-кўйда, очиқ-сочиқ қолдириб кетаверадилар. Ҳеч қандай товуш чиқарувчи хавфсизлик мосламаси, сирли қулфлардан фойдаланишмайди. Гаражлар марказлашган, ҳаммага етишмаслиги сабабли эшик олдида, ҳовлида, кўчада турган машина кўп. Мен бунга ажабланиб ҳар хил табақага мансуб кишилардан сўрадим. Ҳаммаси бир хил жавоб беришди. Биринчидан, ўғирликка эҳтїёж йўқ, чунки ҳамманинг машинаси бор, эҳтиёт қисмлар етарли. Иккинчидан, ўғирлик қилган киши ахири қўлга олиниши аниқ, чунки машина деталлари номерланган, полиция эса жуда яхши ишлайди, улар компьютер ва телевизор билан қуроолланган. Учинчидан, ўғри қўлга тушгач, унинг ҳолига вой, чунки ижтимоий муҳит, фикр уни ёмон отлик қилади. Газета, телевидение ва журналларда сурати берилиб бадном этилади.

Бир сотувчи бу ҳақда бошқачароқ жавоб берди: «Бундай кишиларнинг ҳамма иши аввало, худога аён, кўриб, билиб туради. Ўғирлик қилса уни Оллоҳ уради. Қолаверса халқ жуда ёмон қилади» — деди. Яъни унга ўғри деган тамға босилиб, бошини олиб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Бу энг оғир жазо экан. Тўғри, давлат машина ўғриси учун атиги 2—3 йиллик қамоқ жазоси бераркан, лекин аҳоли хотирасидан ҳеч қачон ўчмайди. Демак, бу қамоқ жазосидан ҳам ёмон.

Туркия иқтисодиётининг ўзига хослиги кишиларнинг меҳнатга муносабатидир. Ҳеч қандай меҳнат Туркияда айб саналмайди. Туалет олдида галстук тақиб олиб чипта сотаётган ходим ҳам ўз ишини зарур деб тушунади.

Мен аравачада сигарета, сақич, зажигалка, тасбеҳ, тароқ, ручка, қалам, дафтар, ҳамён сингари майда-чуйда сотиб юрган қария билан суҳбатлашдим. У давлатнинг бир ҳурматли идорасида ўттиз йил хизмат қилибди, эндиликда пенсияга чиққач, 6 миллион турк лираси оларкан-у, зерикиб қолмаслик учун тижорат билан шуғулланаётган экан. Худди шу каби ишлар билан қариялар, ёш болалар, таътилга чиққан талабалару, ўқувчилар ҳам шуғулланишади.

Истамбул кўчаларидан бири машиналарга лик тўлиб қолди. Шунда 12—13 ёшлар чамаси оёқ яланг бола машиналарни бошқа йўлга бураётганлиги ва тартибга солаётганлигининг шоҳиди бўлдик. Унга шоферлар кимдир 1000, кимдир завқи келиб 5000 бериб кетар эди. 10—12 ёшдаги болаларнинг кулча, газета, сув сотаётгани ҳеч кимни ажаблантирмайди. Улар меҳнатга ўрганар экан. Ле-

кин соғлом кишиларнинг тиланчилик қилиб юрганни кўрган турк жуда дарғазаб бўлади.

Шундай қилиб, давлат ҳар бир кишининг ҳалол хатти-ҳаракатини, ҳар қандай фойдали меҳнатини, тадбиркорлигини қўллаб-қувватлайди, топган мол-мулкни асрайди, уни кўпайтиришда мадад беради. Ҳар бир кишига тенг шароит ва имконият яратадики унинг меҳнати натижаси, оладиган даромади, пировардида турмуш даражаси, бой ёки камбағал бўлиб қолиши, тўлиқ унинг ўзига, ақл-идроки, таланти, ҳалол меҳнат қилиш қобилиятига боғлиқдир.

Биз ўтган бутун шўро йўли давомида бойлик ва бойлар билан курашиб келдик. Оқибатда уларни йўқ қилдик. Одамлар ўз бойлиги билан эмас, камбағаллиги билан фахрланиб, бойлар ўз бойлигини яширадиган бўлиб қолдилар.

Хаёлимга бир латифа келди. Бир бой билан камбағал кўшни бўлган экан. Камбағал доимо хиргойи қилиб, ашула айтиб юрар, бой эса доимо қовоғидан қор ёғиб, хаёл билан юрар экан. Камбағалнинг бундай юриши бойнинг гашига тегиб, узоқ бош қотирибди ва охири унга ҳам катта пул бериб кўриш керак деган фикрга келибди. Бой камбағалнинг ҳовлисига бир халта олтин отиб юборипти, сўнг уни кузата бошлабди.

Ҳақиқатан ҳам, камбағал олтинларни топиб хаёлга чўмибди. Нима қилсин: ҳўкиз сотиб олсинми, уй қурсинми, худойи қилсинми ёки укасига ёрдам қилсинми? Тонг отибди, кеч бўлибди, боши ғовлаб нима қиларини билмай қолибди. Охири бу бойнинг маккорлиги эканлиги хаёлига келиб, олтинни бой томонга

отиб юборибди-да, яна ашуласини айтиб ялла қилиб юраверибди.

Латифанинг маъносига эътибор беринг, мантиққа қаранг, бой бой бўлгани учун бахтсиз, камбағал эса ўйнаб ашуласини айтиб юрибди, демак бахтли. Бу камбағалликни оқлаш, ўзини овутиш эмасми?

Чиндан ҳам бой бойлигини сақлаш, уни ишлатиш, янада кўпайтириш мақсадида ташвиш қилади, курашади. Камбағал эса бефарқ, унда бунга зарурат ҳам йўқ. Топганини еб, ишга бориб, келиб юраверади. Унда ҳеч қандай интилиш, қизиқиш йўқ. Тўғри, Туркия бойлари доимо меҳнат ва ташвишда. Бўлган учрашувлар шунини кўрсатдики, фан-техника, технология, маданият ва санъат, халқаро аҳвол, ички ва ташқи сиёсат — ҳамма нарсадан уларнинг хабари бор. Баъзилар иш бошида ўзлари туради, баъзилари мутахассисларни ёллайди. Лекин ҳаммаси фаол ҳаёт кечирмоқда. Чунки «Еб ётганга тоғ ҳам чидамайди» деган нақлни яхши уқиб олишган.

Бойларнинг бой бўлиш сирларидан яна бири уларнинг хушфезл, ҳамма билан тил топа олиш, бирлашиш санъатини яхши эгаллаганликларида.

Жаҳон иқтисодиёти форумининг «90-йиллар стратегияси» деб номланган асосий ҳужжатда қуйидагилар таъкидланади. Ҳуқмдорлар ва ишбилармонлар ҳеч қачон бир-бирлари билан ҳамкорликсиз яшай олмайди. Бу тезис халқимиз айтган «Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар» нақлининг барча соҳада илмий талқинидир. Бу ҳикмат Туркия сиёсатчилари раҳбарияти талқинида яхши ўзлаштириб олинган бўлиб, бунда уларнинг ҳаётий,

турмуш йўли яхши мактаб бўлган. Биз бу ўринда 1960—1980 йилларда бўлиб ўтган ҳарбий тўнтарош ва мамлакатни қисқа давр ичида бўлсада ҳарбийлар томонидан бошқарган даврда демократик кучлар, сиёсий партияларнинг қатағон қилинганлиги, уларнинг партиялари, фаолиятлари, ҳаракатлари таъқиқланганлиги қанчадан-қанча бегуноҳлар қони тўкилганини назарда тутяпмиз.

Бундан тўғри хулоса чиқара олган давлат ва сиёсий раҳбарлар, барча зиёлилар, олиму фозил, артисту ёзувчи, фан-техника, ишбилармон-соҳибкор, фермеру ишчи буюк мақсад йўлига бирлаштириш лозимлигини уқиб олган, лозим бўлганда тез ва тўғри, адолатли умумий битимга кела оладилар. Бундай келишувчиликка мойиллик Туркия каби кўп партияли ва сиёсий кучлар мавжуд бўлган мамлакат учун алоҳида аҳамиятга эгадир.

Туркияда элликка яқин сиёсий партия бўлиб, ҳар бирининг ўз дастури, ўз маслага, ўз эътиқоди ва ўз тарафдорлари бор. Улар давлатни бошқаришга интилишни ўз мақсадлари, деб билдилар. Лекин олний мақсад йўлида, мамлакат тараққиёти, умумхалқ манфаатлари йўлида керак бўлганда ўзларининг шахсий ёки гуруҳий манфаатларидан воз кечиб, кучларни бирлаштира оладилар. Масалан, С. Демирэл ҳокимият тепасига келгач, у етакчи партияларнинг фаолиятини шу мақсадга қаратиш борасида битим тузишга муваффақ бўлди. Асосий сиёсий партиялар мамлакат тараққиёти йўлида ҳамкорлик қилиш мажбуриятини олдилар. Бу битим С. Демирэл ҳужуматининг ваколат даври — 5 йилга тузилиб,

уни бузган партияга миллат манфаатига қарши чиққан рақиб сифатида қаралиб, қаттиқ ҳуқуқий чора кўрилиши кўзда тутилган.

Умуман Туркияда ижтимоий кучлар сиёсий партиялар орасида ҳар хил муаммоларни бартараф этиш, бир мантиқий хулосага тез келиш, ультиматум ва зўрлик йўли билан эмас, балки музокаралар орқали умумий ечимга эга бўлиш оммавий тус олган ва бу борада катта тажриба орттирилган. Бу тажриба, албатта, ташқи сиёсат доирасига ҳам кўчиб, Туркиянинг халқаро миқёсида обрў-эътиборини оширишда катта роль ўйнамоқда.

Шундай қилиб, изланишларимиз шуни кўрсатдики, Туркия иқтисодиётининг тубдан ўзгаришига, Турк модели номи билан машҳур моделни жаҳон иқтисодиётига олиб келган омиллар қуйидагилардир:

1. Туркия ҳукуматининг барча соҳаларида ҳақиқий ҳуқуқий давлат қуриш учун изчиллик билан астойдил интилиши тўлиқ демократияга асосланган амалдаги ҳуқуқий давлат қуриш имконини берди.

Бу борада ҳукумат комплекс пакетлар ишлаб чиқди, уларни тўлиқ ва тўғри амалга оширишга эришмоқда. Бу пакетлар ичида Туркия фуқаролик қонунидан тортиб, рақобат ва монополиялар, инвестиция банклари, иш юритиш ва кичик корхоналар тўғрисидаги қонунларгача бор. Ҳукумат ишлаб чиқариш воситаларини иложи борича кенг кўламда ва жадаллик билан хусусийлаштиришни амалга оширмоқда. Қишлоқ хўжалигида деярли барча мулк хусусийдир. Банк соҳаларида ҳам мулкчилик шакллариининг ҳар хиллигига эришилди.

2. Рақобат, эркин бозор муносабатлари тўлиқ амал қилмоқда.

3. Ҳукумат барча ишбилармонларни, улар бошлаган ишларни, бизнесни қўллаб-қувватлади, энг аввало экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга катта имтиёзлар берди. Улар ичида хусусий бизнесга алоҳида эътиборни қаратди. У давлатнинг доимий паноҳига олindi. Чет эллардан кўплаб, тўхтовсиз капитал келишига эришилди. Бунинг амалга оширишда давлат томонидан шароит яратилди, қўллаб-қувватланди. Бу йўлдаги ҳар хил чегараловчи тўсиқлар олиб ташланди. Ҳамкорликда қурилган корхоналарга кенг имтиёзлар берилди. Давлат ишлаб чиқаришга, биринчи навбатда, кичик корхоналарга кўплаб ёрдам бера бошлади. Бунда у, аввало, механизация даражасини оширди, янги маҳсулот чиқаришни йўлга қўйди, камёб сифатли моллар ишлаб чиқаришни эътиборга олди ва рағбатлантирди. Булар саноат ишлаб чиқаришни мутлақ янги поғонага кўтарди. Ривожланиш суръатини жадаллаштирди. Қисқа вақт ичида трактор ва комбайнлар, культиватор ва ёмғир машиналари миқдори хўжаликларда икки баравардан зиёд кўпайди, суғориладиган майдонлар 50 фоизга кенгайди. Қишлоқда электр энергияси, кимё маҳсулотларини қўллаш кенгайиб борди. Қишлоқ хўжалигида яшил революция амалга оширилди. Оқибатда, ҳосилдорлик 40—50 фоизга ўсди. Ҳукумат амалга оширган бу тадбирлар ва яратилган шароит кейинги юз йиллар мобайнида амал қилинаётган товар ва меҳнат эркин савдоси, пул-товар муоммаласи билан уйғунлашиб, бозор иқтисодётининг улкан имкониятларини янада

очиб берди.

Бизнинг фикримизча Туркия иқтисодиёти-нинг янада юксалиши учун заҳира ва имко-ниятлар етарли даражада кўп. Улар жумла-сига қуйидагилар киради:

1. Давлат томонидан ёритилаётган ортиқча ҳимоячилик сиёсати.

Айрим хўжалик ва тармоқларга давлат то-монидан берилаётган ёрдам қандайдир чега-расиз ва яширин тус олган. Масалан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини керак бўлса ва бўл-маса, давлат белгиланган нархларда харид қилади, улар сотилмай қолган тақдирда бар-ча зарарни ҳам давлат ўз зиммасига олади.

Айрим моллар, масалан, металл маҳсулот-лари, цемент сингариларни давлат хусусий секторга ўзи сотиб олган нархдан арзон ёки арзонлаштирилган баҳода сотади. Бу давлат-нинг қишлоқ хўжалиги ривожланишига ёрда-ми, хусусий секторни қўллаб-қувватлашидир. Бироқ бундай ёрдам шу ресурсларнинг кўплаб исроф бўлишига олиб келмоқда. Қишиларда меҳнатга иштиёқ, хусусий ташаббусни сўнди-риб боради.

2. Сиёсий барқарорлик ва бирликнинг сустлиги, аҳолининг ортиқча сиёсатлашиб кетганлигида.

Бу ҳолатлар иқтисодий жиҳатдан анча ор-тиқча харажат ва қийинчиликлар келтириб чиқаради. Курдлар масаласи ва у билан боғ-лиқ нотинчлик доимо аҳолини қандайдир хавф остида яшашга мажбур этади. Сиёсий партияларнинг ҳаддан зиёд кўплиги, улар орасидаги сиёсий кураш ҳар хил террорчи-лик гуруҳлари ҳаракати ҳақида ташвишли хабарлар бериб турилишига асосий сабаб

бўлса керак. Сиёсатдонлар кураши, айрим амбициялари, иш ташлашлар ташкил қилишга, фабрикант билан давлат ишчилари орасида низолар туғдиришга, иқтисодий ортиқча харажатларга олиб келади. Бироқ бу сиёсий нотинчлик ва бошқа зиддиятлар қандайдир ривожланишга туртки бўлиб ҳам хизмат қилади.

Ҳақиқатан ҳам ишсизлар армиясининг кўпайиши, инфляциянинг, нархларнинг ўсиши билан бир қаторда иқтисодий юксалишлар аҳоли фаровонлиги даражасининг бирмунча ўсганлигини ҳам кузатиш мумкин.

Айрим даврларда демократия қонунчилиги ортиқча ишлатилиб юборилади. Масалан, сиёсий қарорлар барчага тааллуқли бўлгани ҳолда иқтисодий қарорлар хусусий секторга мажбурий эмас. Улар тавсия характерга эга. Бу ҳолат айрим пайтларда хўжалик юритиш мувозанатининг мослигига, тизимига ноаниқлик ва стихиялик хусусият киритади. Лекин давлат томонидан кўриладиган тезкор чоралар юқорида зикр қилинган зиддиятларни тез ва ўз вақтида бартараф этиб, мамлакатда умумий барқарорликни таъминлаб боради.

Давлат қилаётган ёрдам кўп ҳолларда хусусий ташаббус ва ишбилармонларни қўллаб-қувватлашга қаратилган. Шундай экан, аҳолининг айрим қисми бундан маҳрум. Демак, аҳолининг бир қисми давлатдан икки барабар манфаат кўради. Биринчидан, ҳамма халқ қатори шу мамлакатнинг аъзоси сифатида, иккинчидан, ишбилармон, ташаббускор сифатида ўз хатти-ҳаракати туфайли.

Оқибатда туркларнинг фикрича, аҳолининг табақаланиши жуда кескин ва орадаги

фарқ борган сари чуқурлашиб бормоқда, юқори табақа «Зенгинлар» (бойлар) орасида меъёридан ортиқча харажатлар ва номаъқулчиликлар тез-тез учраб турар эмш. Бу ҳол секин-аста сиёсий ҳаётга сайловлар тизими ва улар орқали давлат ишларига ўтиб бормоқда.

Давлат аппарати кенгайиб, бошқарув тизими мураккаблашиб бормоқда. Бу эса маъмурий харажатларни кўпайтиришга, умумий иқтисодиётга таъсир қилмоқда. Меҳнатни ташкил этиш ва иш ҳақи тизимида ҳам бир қатор камчиликлар мавжуд. Уларнинг даражаси ривожланган ва бир қатор ривожланаётган мамлакатларникидан ҳам паст.

Оқибатда ички меҳнат бозорида турк ишчиси меҳнати паст баҳоланиб, улар чет элларга бориб ишлаб келишга мажбурдирлар. Ҳар хил касб эгаларига тўланадиган иш ҳақи орасидаги фарқ, айниқса, катта бўлиб, мутахассислар фикрича кўпгина қийинчиликларнинг ҳам асосидир. Айрим ҳолларда шофёрга тўланадиган маош унинг хўжасига тўланадиган ҳақдан ҳам юқори.

Мулкнинг хусусийлиги меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини бирхиллаштириш ва умумийлаштиришга халақит беради. Шунинг учун ҳам бир хил ишни бажарувчи бир турдаги корхоналарда ҳам иш ҳақи ҳар хил бўлган ҳоллар учраб туради. Бунда корхона эгалларининг шахсий сиёсати, «тижорат сири» ва бошқалар таъсир этади.

Хусусий мулкчиликнинг салбий кўринишларидан бири қишлоқ хўжалигида ернинг мулкдорлар орасида парчаланиб кетганлигидир. Бу уларга ердан фойдаланишда маблағ-

лари кам бўлганлиги ва ер майдонининг кичиклиги туфайли юқори навли уруғлар меҳнат унумдорлигидаги машина асбоб-ускуналар, янги техника, кимёвий моддалардан етарли миқдорда сотиб олиш имконини бермайди. Демак, кичик ерларда ишлай оладиган мини трактор ва машиналар ишлаб чиқаришни кенгайтириш лозим. Иш ҳақи бир хиллигини, ишчилар ҳуқуқларини таъмин этувчи кўплаб синдикатлар мавжуд. Улар, албатта, ишчилар тарафида туриб иш кўради, лекин, айрим ҳолларда уларнинг ҳаракатлари ҳам иш бермай қолади.

Шундай қилиб, юқорида қайд этилган камчиликлар бартараф этилиши турк моделининг янада иқтисодий самародорлигини оширади.

МУНДАРИЖА

Бозор иқтисодиёти нима? (Муқаддима ўрнида)	3
Туркия моделининг умумий тавсифи	9
Моделда саноатнинг роли	26
Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши	42
Транспорт ва алоқа	49
Ички бозор	51
Туркия ташқи бозори	61
Қадриятлар	76

На узбекском языке
ЖАМОЛ ЖАЛОЛОВ

**Рыночная экономика:
секреты турецкой модели**

Муҳаррир **Ҳ. Ж а л о л о в**
Рассом **А. Б а ҳ р о м о в**
Техник муҳаррир **Р. Қ о с и м о в а**

Босмахонага 15.10.93 й. да берилди. Босишга 16.12.93 й. да рухсат этилди. Қоғоз бичими 70×90^{1/32}. Босма табағи 3,0. Шартли босма табағи 3,51. Нашр табағи 3,4. Адади 15000 нусха. Буюртма № 737/4379. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги «Адолат» нашриёти. 700047, Тошкент, Сайилгоҳ кўчаси, 5.

«Университет» нашриёти босмахонасида териблиб, 1-босмахонада босилди.
Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-тулик, 2-уй.